

КРАЈ РАТА, СРБИ И
СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Volume CXCII

DEPARTMENT OF HISTORICAL SCIENCES

Book 41

THE END OF THE WAR, SERBS AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA

Proceedings of the International Conference held on
November 29–30, 2018

E d i t o r

Academician

MIHAILO VOJVODIĆ

BELGRADE 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Н А У Ч Н И С К У П О В И

Књига СХСII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књига 41

КРАЈ РАТА, СРБИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Зборник радова са међународног научног скупа
одржаног 29–30. новембра 2018.

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2021

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектор
Тања Рончевић

Коректор
Рајка Павловић

Тираж 500 примерака

Штампа
Планета ѝриниј, Београд

ISBN 978-86-7025-908-9

© Српска академија наука и уметности 2021

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Василије Ђ. Крстић

Михаило Војводић

Љубодраг Димић

Славенко Терзић

Мира Радојевић

Милан Терзић

Александар Растовић

САДРЖАЈ

Михаило Војводић ПРЕДГОВОР	13
Михаило Војводић ИЗ САВЕТОДАВНОГ ОДБОРА ФРАНЦУСКЕ ВЛАДЕ: ЕМИЛ ОМАН О ЈАДРАНСКОМ И МАКЕДОНСКОМ ПИТАЊУ 1918. ГОДИНЕ	15
Mihailo Vojvodić FROM FRENCH GOVERNMENT'S ADVISORY BOARD: EMILE HAUMANT ON ADRIATIC AND MACEDONIAN QUESTION IN 1918	24
Зоран Лакић ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ ИСТОРИЈСКИ ПОДУХВАТ (ЗАВЈЕТ И ЦИЉ)	25
Zoran Lakić LIBERATION AND UNIFICATION IN 1918 HISTORICAL UNDERTAKING (OATH AND GOAL)	31
Славенко Терзић ВЕЛИКА НАРОДНА СКУПШТИНА СРПСКОГ НАРОДА У ЦРНОЈ ГОРИ 1918. ГОДИНЕ	33
Slavenko Terzić GREAT NATIONAL ASSEMBLY OF THE SERB PEOPLE IN MONTENEGRO IN 1918	41
Љубодраг Димић СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЗАВРШЕТКУ ВЕЛИКОГ РАТА И ФОРМИРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1941)	43
Ljubodrag Dimić SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE END OF THE GREAT WAR AND FORMING OF YUGOSLAV STATE (1918–1941)	70
Мирослав Перишић О ОДГОВОРНОСТИ ЗА АТЕНТАТ У САРАЈЕВУ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА	73
Miroslav Perišić ON RESPONSIBILITY FOR THE SARAJEVO ASSASSINATION IN THE LIGHT OF HISTORICAL SOURCES	84

Љубинка Трговчевић ЈУГОСЛАВИЈА, ДА ИЛИ НЕ? СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ	85
Ljubinka Trgovčević YUGOSLAVIA, YES OR NO? SERBIAN INTELLECTUAL ELITE AND THE 1918 UNIFICATION	96
Мира Радојевић СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА О ФЕДЕРАЛИСТИЧКОМ УРЕЂЕЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1914–1918).....	97
Mira Radojević SERBIAN INTELLECTUAL ELITE ON FEDERALISTIC ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV STATE (1914–1918)	124
Ю. А. Петров РОССИЯ И ОКОНЧАНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, 1918–1922.	125
Јуриј Александрович Петров РУСИЈА И КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, 1918–1922.	137
Војислав Г. Павловић МЕЂУНАРОДНИ КОНТЕКСТ У КОМЕ ЈЕ СТВОРЕНА КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	139
Vojislav G. Pavlović INTERNATIONAL CONTEXT IN WHICH KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES WAS CREATED.....	151
Никола Б. Поповић АНТАНТА И ПИТАЊЕ РАЗБИЈАЊА АУСТРОУГАРСКЕ 1918.....	153
Nikola B. Popović ENTANTE AND THE QUESTION OF BREAKUP OF AUSTRIA-HUNGARY IN 1918.....	175
Arpad Hornyak THE BEGINNINGS OF THE HUNGARIAN-YUGOSLAV DIPLOMATIC RELATIONS AFTER THE END OF THE WORLD WAR I.....	177
Арпад Хорњак ПОЧЕЦИ МАЂАРСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ПО ЗАВРШЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	186
Александар Растовић ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ У БРИТАНСКОМ ПАРЛАМЕНТУ 1917–1920. ГОДИНЕ	189
Aleksandar Rastović YUGOSLAV QUESTION IN THE BRITISH PARLIAMENT 1917–1920	204

Никола Жутић ИДЕЈА ВЕЛИКЕ СРБИЈЕ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	205
Nikola Žutić THE IDEA OF GREATER SERBIA AND FORMING OF YUGOSLAVIA	220
Бранко Бешлин НЕМЦИ У СРЕМУ, БАЧКОЈ И БАНАТУ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	221
Branko Bešlin THE GERMANS IN SYRMIA, VAČKA AND BANAT AND FORMING OF YUGOSLAVIA.....	232
Гордана Илић Марковић ФОРМИРАЊЕ ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И РЕПУБЛИЦИ АУСТРИЈИ	233
Gordana Ilić Marković DIE HERAUSBILDUNG STAATLICHER IDENTITÄT IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT IM KÖNIGREICH DER SERBEN, KROATEN UND SLOWENEN UND IN DER REPUBLIK ÖSTERREICH	248
Александар Животић ДОПРИНОС СРПСКЕ ВОЈСКЕ САВЕЗНИЧКОЈ ПОБЕДИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	249
Aleksandar Životić CONTRIBUTION OF THE SERBIAN ARMY TO THE ALLIES' VICTORY IN THE WORLD WAR I.....	261
Елена Кострикова ВКЛАД РУССКОГО ВОЕННОГО КОНТИНГЕНТА В ОБЩУЮ ПОБЕДУ НА САЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ.....	263
Елена Кострикова ДОПРИНОС РУССКОГ ВОЈНОГ КОНТИГЕНТА ЗАЈЕДНИЧКОЈ ПОБЕДИ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ.....	277
Милан Терзић СРПСКА УСТАНИЧКА АКЦИЈА ЗА ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈУ СНАГА ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ	279
Milan Terzić SERBIAN INSURGENCY ACTIONS FOR DESTABILIZATION OF THE CENTRAL POWERS' FORCES ON THE MACEDONIAN FRONT	287
Далибор Денда ДОБРОВОЉЦИ У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1918. ГОДИНЕ	289
Dalibor Denda VOLUNTEER CORPS IN THE FINAL OPERATIONS OF THE SERBIAN ARMY IN 1918	299

Горан Латиновић СРПСКА ВОЈСКА И ОСЛОБОЂЕЊЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1918.	301
Goran Latinović THE SERBIAN ARMY AND THE LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918.....	319
Миљан Милкић СРПСКА ВОЈНИЧКА ТРАДИЦИЈА И СТВАРАЊЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ.....	321
Miljan Milkić SERBIAN MILITARY TRADITION AND FORMING OF THE ARMY OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN 1918.....	335
Боривоје Милошевић ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	337
Borivoje Milošević RELIGIOUS COMMUNITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE ESTABLISHMENT OF THE YUGOSLAV STATE.....	351
Јована Шалјић Ратковић ИСЛАМСКА ЗАЈЕДНИЦА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ.....	353
Jovana Šaljić Ratković ISLAMIC COMMUNITY AND THE CREATION OF YUGOSLAV STATEI	369
Владислав Пузовић ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА СРПСКО-РУСКЕ БОГОСЛОВСКО-АКАДЕМСКЕ ВЕЗЕ.....	371
Vladislav Puzovic CONSEQUENCES OF THE WORD WAR I ON SERBIAN-RUSSIAN THEOLOGICAL ACADEMIA RELATIONSHIPS.....	382
Милош Ковић ТОМАШ ГАРИГ МАСАРИК И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	385
Miloš Ković TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK AND THE CREATION OF THE YUGOSLAV STATE.....	419
Владан Виријевић РЕПАТРИЈАЦИЈА СРПСКИХ ВОЈНИХ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	421
Vladan Virijević REPATRIATION OF SERBIAN PRISONERS FROM THE OTTOMAN EMPIRE AFTER THE FIRST WORLD WAR.....	433

Биљана Вучетић “SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” АМЕРИЧКИ ЦРВЕНИ КРСТ И СРБИЈА, 1916–1919. ГОДИНЕ	435
Biljana Vučetić „SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” THE AMERICAN RED CROSS AND SERBIA (1916–1919)	448
Драган Бакић РЕГЕНТ АЛЕКСАНДАР И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	449
Dragan Bakić REGENT ALEXANDER AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA	467
Ђорђе Ђурић ПРЕДСЕДНИК СКА ЈОВАН ЖУЈОВИЋ О УЈЕДИЊЕЊУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА	469
Đorđe Đurić JOVAN ŽUJOVIĆ, PRESIDENT OF THE RSA, ON UNIFICATION OF THE SOUTH SLAVS	479
Борис Милосављевић СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ НА КОНФЕРЕНЦИЈИ МИРА У ПАРИЗУ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	481
Boris Milosavljević SLOBODAN JOVANOVIĆ AT THE PARIS PEACE CONFERENCE AND THE FORMATION OF THE YUGOSLAV STATE	499
Љубомирка Кркљуш О НЕКИМ ПИТАЊИМА ПРАВНОГ СУБЈЕКТИВИТЕТА ЧИНИЛАЦА УЈЕДИЊЕЊА 1. ДЕЦЕМБРА 1918. ГОДИНЕ.....	501
Ljubomirka Krkljuš ON SOME QUESTIONS OF LEGAL SUBJECTIVITY OF THE FACTORS OF THE DECEMBER 1, 1918 UNIFICATION.....	509
Душко Топаловић ПИТАЊЕ ПРИЗНАЊА КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ОД СТРАНЕ СКАНДИНАВСКИХ КРАЉЕВИНА: ДАНСКЕ, НОРВЕШКЕ И ШВЕДСКЕ.....	511
Duško Topalović QUESTION OF RECOGNITION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES BY THE SCANDINAVIAN KINGDOMS: DENMARK, NORWAY AND SWEDEN.....	518
Мирјана Стефановски ВЛАДАЛАЧКА ВЛАСТ ПО УСТАВНОМ ПРОЈЕКТУ ХРВАТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ.....	519
Mirjana Stefanovski RULING AUTHORITY AS PER CONSTITUTIONAL PROJECT OF THE CROATIAN COMMUNITY	535

Првослав Радић ФИЛОЛОШКА ПАРАДИГМА ВУКА КАРАЏИЋА О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ИДЕОЛОГИЈА	537
Prvoslav Radić VUK KARADŽIĆ'S PARADIGM OF THE SERB LANGUAGE AND YUGOSLAV IDEOLOGY	551
Горана Раичевић СРПСКА КЊИЖЕВНА АВАНГАРДА И ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА	553
Gorana Raičević SERBIAN LITERARY AVANT-GARDE AND THE IDEA OF YUGOSLAVISM	566
Александар М. Милановић СРПСКО СТАНОВИШТЕ У ЈЕЗИЧКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРИ СТВАРАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ	567
Aleksandar M. Milanović SERBIAN POSITION IN LANGUAGE POLICY AT THE TIME OF CREATION OF YUGOSLAVIA	582
Рајна Драгићевић УТИЦАЈ СХВАТАЊА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА О ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ НА КОНЦЕПЦИЈУ РЕЧНИКА САНУ	583
Rajna Dragičević THE INFLUENCE OF ALEKSANDAR BELIĆ' VIEW OF THE SOUTH SLAVIC ISSUE ON THE CONCEPT OF THE SANU DICTIONARY	592
Ненад Николић ПРОБЛЕМАТИКА СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА У КЊИЖЕВНОЈ ИСТОРИЈИ ПАВЛА ПОПОВИЋА	593
Nenad Nikolić THE PROBLEMS OF SERBIAN AND YUGOSLAV IDEAS IN PAVLE POPOVIĆ'S LITERARY HISTORY	605
Мирослав Радивојевић ПРОМЕНЕ У РУСИЈИ И СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА – ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ	607
Miroslav Radivojević THE CHANGES IN RUSSIA AND CREATION THE STATE OF SERBS, CROATS AND SLOVENES – CONTRIBUTION TO THE RESEARCH.....	618
Љубинка Шкодрић КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА И СУДБИНА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ДРЖАВНЕ АРХИВЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	621
Ljubinka Škodrić END OF THE WORLD WAR I AND THE FATE OF ARCHIVAL MATERIAL OF NATIONAL ARCHIVE OF THE KINGDOM OF SERBIA.....	635

Александар Марковић ГРАЂА АРХИВА СРБИЈЕ О УЈЕДИЊЕЊУ И СТВАРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ 1914–1918.....	637
Aleksandar Marković ARCHIVAL MATERIAL OF THE ARCHIVE OF SERBIA ON UNIFICATION AND FORMING OF THE YUGOSLAV STATE 1914–1918.....	654
Слободан Бјелица ПЕРЦЕПЦИЈА ОСЛОБОЂЕЊА И УЈЕДИЊЕЊА 1918. У ВОЈВОЂАНСКОЈ МЕЂУРАТНОЈ ЈАВНОСТИ	655
Slobodan Bjelica PERCEPTION OF LIBERATION AND THE 1918 UNIFICATION IN VOJVODINA'S INTER-WAR PUBLIC	666

СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЗАВРШЕТКУ ВЕЛИКОГ РАТА И ФОРМИРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1941)

ЉУБОДРАГ ДИМИЋ*

А п с т р а к т. – Рад који је пред читаоцима представља покушај научног вредновања резултата српске историографије посвећене завршетку Великог рата и формирању југословенске државе у годинама 1918–1941. Истраживање је показало да се историографија посвећена тим темама рајзвјала без континуитета и плана. Написано је често прекорачивало границе рационалног разумевања прошлости, што је значило да српско друштво, истовремено, има варљиви привид да о наведеним догађајима и процесима подоста зна, али да рационално знање о прошлости, које стиче историчар, никада није довољно да доминантно обликује критичку историјску свест савременика. Оно што се у рату догодило и како се догодило добијало је, с протоком времена, у сећањима појединца и трауматизованог српског друштва, облике и форме у којима су се преплитали и срастали некадашња ратна стварност и мит о управо завршеном рату. Настојања сведока историје да наметну своје виђење прошлости и присвоје монопол на истину о крају рата и настанку југословенске државе, неминовно су се сучељавала са жељом историчара научника да досегну до истине о прошлости. Важан сазнајни допринос разумевању историјских процеса који су одређивали историјску улогу Србије на крају Великог рата и у тренутку настанка југословенске државе дали су Владимир Ћоровић, Станоје Станојевић, Јован М. Јовановић и др. Уметничка и мемоариска проза, из пера српских писаца, представљала је можда и најубедљивију историју времена у којима се „ватају у коштац живот и смрт“.

Кључне речи: Први светски рат, стварање југословенске државе, злочини и жртве, историографија, историјски извори, научно знање, сећање на рат, пропаганда, вредносни судови, стереотипи и контроверзе

*

Удаљени један век од завршетка Великог рата и формирања југословенске државе можемо констатовати да се историографска литература коју су српски историчари писали о том времену и тим темама развијала на мах, без континуитета и плана. У њој можемо уочити сабрано знање, које није мало, али и мноштво контроверзи, различитих тумачења, спорова, стереотипа, емоционалног сагледавања прошлости, политичких и идеолошких

* Српска академија наука и уметности; Филозофски факултет Универзитета у Београду, имејл: ljubodrag_dimic@yahoo.com

ставова, пропагандних садржаја, накнадних конструкција историје и политичких, а не научних убеђења. Све то (целокупни историографски садржај) као да надраста и прекорачује границе не само сабраног знања и научности већ и рационалног разумевања прошлости, неопходног свакој генерацији. Наведено је свакако било знак да друштво једним делом има варљиви привид да о догађајима од пре једног века и процесима који су истим тим догађајима одређивали место и смисао у историји, подоста зна, али и да је рационално знање о прошлости, које стиче историчар – научник увек скромно и никада довољно да доминантно обликује критичку историјску свест савременика. „Свађа“ коју данас савременици воде са историјом, као прошлим које се догодило и не може се вратити, само потврђује да нараштаји који своју „мудрост“ не темеље на знању о прошлости, сами себи укидају будућност.¹

Завршетак Великог рата и стварање југословенске државе свакако представљају значајне догађаје савремене историје српског народа, а све велике догађаје из прошлости, како нас упозоравају историчари, „прекривају“ вредносни судови, стереотипи, контроверзе. Део њих обликује сећање на рат садржано у мемоарској грађи. Ипак, за науку посебну важност имају проверени и критички вредновани историјски извори, драгоцене сведочанства садржана у дневничкој и мемоарској литератури, садржаји оновремене штампе и периодике, поуздана историографска литература.² Крај рата и формирање југословенске државе једна су од тема које доминирају у српској историографији посвећеној тим годинама, али је њих често тешко издвоји-

¹ О различитим историографским тумачењима Првог светског рата и стручним спорењима писаца историје тог периода више у: F. Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945*, Beograd 1985; F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći. Politika ratnih cviljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd 2014; Alen Dž. P. Tejlor, *Habzburška monarhija*, Beograd 2001; M. Екмечић, *Рајни циљеви Србије 1914*, Beograd 2014; Аника Момбауер, *Узроци Првој светској рату. Сиорења и сајласносџи*, Beograd 2013; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, Beograd 1984; *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918. godine. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 13–15. јуна 2014*, Beograd 2015; Од изузетног су значаја и радови који говоре о одговорности за рат настали истраживачким трудом Имануела Гајса, Улриха Хајнемана, Михаела Дрејера, Оливера Лембека, Волфганга Јегера, Валтера Швенглера.

² О крају Великог рата и настанку југословенске државе више у: Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914–1918*, Beograd с.а.; Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрватина и Словенаца*, књ. 1–2, Beograd, 1930; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Beograd, 1989; М. Екмечић, *Дуго креишање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Beograd, 2008; *Историја српског народа*, VI – 1 и 2, Beograd, 1983; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, књ. 1, Beograd, 1988; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Beograd, 1984; А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија у илановима Аустроугарске и Немачке 1908–1918*, Beograd, 1981; *Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova*, Beograd, 1983; *Srbija 1918. i stvaranje Jugoslavije. Zbornik radova*, Beograd, 1989; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско ишшање*, I–II, Beograd 1985; Ђ. Станковић, *Србија и стварање Југославије*, Beograd 2009; Ч. Попов, *Велика Србија – стварносџи и миш*, Сремски Карловци – Beograd, 2007; *Sedamdeset godina Jugoslavije*, Jugoslovenski istorijski časopis (ЈИЃ), sv. 1–4, Beograd 1989; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, I, Beograd, 2019.

ти из оквира написаног о одговорности за рат и утврђивању злочина који су у њему почињени. Покушаји да, истражујући околности, понуде ваљан историографски одговор о наведеним питањима, уочљиви су код српских историчара почев од 1918. године. Интерпретације које се могу срести у историографској литератури сведочанство су о времену у коме су настале, конкретним интересима и циљевима како писаца историје тако и друштва у целини, али и о зрелости историчара и науке којој су посвећени.

*

О РАТУ ДОК ЈОШ ТРАЈЕ И О ЈУГОСЛАВИЈИ ПРЕ НЕГО ШТО ЈЕ ФОРМИРАНА

Суочавања оновремених историчара са историјским представама о рату чији се крај приближава и будућој југословенској држави, коју многи прижељкују, сањају, пројектују, насталим током његовог трајања или у тренутку његовог завршетка, указују на бројне тешкоће „одређења“ према прошлости, садашњости и будућности истовремено (тј. исходу рата и његовим резултатима). Ту својеврсну историју тренутка, који претходи или се поклапа са процесом током кога настаје југословенска држава („историја садашњости“), само су делом писали историчари (Станоје Станојевић³, Јован М. Јовановић⁴, Владимир Ћоровић⁵). Уочљиво је да су се и они најбољи међу њима тешко ослобађали својих осећања, пристрасности, политичких ставова и убеђења, као и да је ова литература имала изразити пропагандни карактер. Знање је у радовима наведених историчара стављано у функцију успешног завршетка Великог рата. Значајан историографски траг оставили су и интелектуалци који припадају другим струкама – попут лекара Владе Станојевића⁶, криминолога Арчибалда Рајса⁷, политичара и правника Ла-

³ У питању је више брошура Станоја Станојевића објављених током рата и на његовом самом крају: *Борба за духовно и политичскоједињење Срба, Хорваџаца и Словенца* (Петровград, 1917); *Le problème Yugoslave* (Paris, 1918), *Les relations Serbo – Grecques* (Paris, 1918), *La civilisation du peuple Serbe au moyen âge* (Paris, 1918). Ст. Станојевић је током рата покренуо библиотеку Савремена питања у којој је, као прву књигу објавио рад *Шта хоће Србија* (Ниш, 1915).

⁴ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914–1918*, Београд с.а.

⁵ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустрије–Угарске у XX веку*, Београд, 1992. Књига је 2018. добила и своје издање на енглеском језику (V. Ćorović, *The Relations between Serbia and Austria–Hungary in the 20th Century*, Belgrade 2018). Издавачи су били Архив Југославије, Хуверов институт и Балканолошки институт САНУ.

⁶ Током рата био је управник војне болнице у Нишу (1915) и импровизоване болнице на острву Видо (1916). Писао је о војном санитету. Део својих знања и ратних искустава сабрао је и објавио у књигама *Преко Алданије на острво смрти. Из дневника једне болнице*, Београд 1921) и *Историја српској војној санитетији*, Београд, 1925.

⁷ Арчибалд Рајс, *Аустрије–угарске и немачке покреде рајних закона и правила*, Крф, 1918.

зара Марковића⁸, економисте Велимира Бајкића⁹, филолога Александра Белића¹⁰, географа Јована Цвијића¹¹, етнолога Тихомира Ђорђевића¹², војника Добривоја Лазаревића¹³, политичара и националних радника Николе Стојановића¹⁴, Божидара Марковића¹⁵ или Пера Слијепчевића¹⁶ и др.

Наведена литература за историчаре истовремено има и карактер историјског извора. Она нуди мноштво података о веома сложеним и дуготрајним процесима, са испреплетаним узроцима и последицама, који у тренутку писања још увек нису били окончани. Она је настајала без чврстог ослоња на историјске изворе, чије је прибирање започињало тек на крају рата, да би шири обим добило у првим мирнодопским годинама. Њени писци су „сљубљени“ са догађајима о којима пишу, обресе неких само наслућују, док већину нејасно распознају. И прошлост и будућност се у њој и пројектују и „предвиђају“, јер историчари нису у могућности да из оновремене хаотичне и несигурне садашњости истражују и јасно сагледају смисао догађаја, већ им догађаји које региструју посредно више казују о развоју историјских процеса и њиховом могућем исходу у будућности. Насупрот субјективности којом је „натопљена“, та „историја будућности“ истовремено садржи ангажованост писца и потрагу за објективним научним поступком који води стицању рационалног знања о недавној прошлости.

Писци историје су говорили о неопходности југословенског уједињења, жељи за уједињењем, развијеној свести о јединству. Најчешће је намера била да иностраној јавности идеја о југословенском уједињењу буде пласирана као једнодушна воља свих Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца), која своје утемељење има и у прошлости. Задатак им је био да за ту идеју задобију неопходне симпатије у европској политичкој и интелектуалној јавности. Посао оних који су зарад будућности били загледи у недавну прошлост делом је олакшавала штампа и периодика у којој су, с времена

⁸ Lazar Markovic, *Serbia: The Buffer State*, Ženeva, 1917.

⁹ В. Бајкић, *Критичке студије о нашим рајтовима 1912*, Београд, 1914.

¹⁰ А. Белић, *Србија и јужнословенско питање*, Ниш, 1915.

¹¹ Ј. Цвијић (Dinaricus), *Југословенство Југословена*, Ниш, 1915.

¹² Т. Ђорђевић, *Југословенски односи. Јужни Словени у Аустиро-Угарској и рај*, Ниш, 1915.

¹³ D. Lazarević, *Die Schwarze Hand*, Lausanne 1917.

¹⁴ Н. Стојановић, *Железничка политика у Босни и Херцеговини*, Ниш, 1915; N. Stojanovich, *La Serbie d hier et de demain*, Paris-Nancy 1917.

¹⁵ Б. Марковић у делу *Наше народно уједињење* (Женева 1918) пише о неопходности југословенског уједињења и водећој улози Србије у том процесу. Текст има програмски карактер и у њему је истакнута обавеза српских интелектуалних и политичких елита да националну идеју представе на начин „који ће јој прибавити симпатије и помоћ...напредног и просвећеног света, и у исто време обезбедити једнодушно залагање за њу свих делова нашег народа“ (стр. 37). Б. Марковић, *Наше народно уједињење*, Женева, 1918. Друго издање текст је имао 1938. године у едицији „Политика и друштво“.

¹⁶ P. Slijepčević, *Pomen Vladimiru Gaćinoviću*, Ženeva, 1917.

на време, објављивани историјски документи (искази, сећања, судска акта, прогласи...). Поједини ратни билтени представљали су праве хронике које пописују догађаје на фронту, сведоче о политичким иницијативама српске владе, најављују мисију југословенства и дефинишу позиције великих сила према идеји о стварању југословенске државе.¹⁷ Важан историјски извор биле су и ратне фотографије. У таквим околностима приступ изучавању оновремене стварности и будућности нужно је био селективан и избирљив, пропагандистички, али и са осећајем за разумевање историјске вертикале, ширег историјског контекста, инерције историјских процеса коју и сам историчар (и интелектуалац) живи, историчности појава чији је савременик, историјских нијанси које уочава.

Теме о којима та прва генерација сведока рата, учесника у ратним догађајима и писаца историје проговара, када је крај рата и формирање југословенске државе у питању, тичу се државног уједињења југословенских народа и проблема који га прате почев од 1914. године, злочина, страдања и жртава које су узидане у темеље заједничке државе и будућности, ратних успеха, значаја војске и њених ратних победа, улоге савезника, али и непријатеља у настанку југословенске државе и др. Историографија изникла из политичке потребе да буде дато рационално и прихватљиво објашњење дубинског конфликта Србије са Аустроугарском и Немачком и понуђено његово могуће рационално разрешење у будућности, у себи је имала неминовну пропагандну, али и несумњиву научну функцију. Она је формулисана већ 1914. године ставом да, поред обавештавања јавности о томе ко је „прави кривац за рат“, треба и истраживачима пружити „аутентичан материјал за студије о рату и његовим узроцима“.¹⁸

Иза историчара-научника, у тим пословима стајала је током ратних година српска Влада, њена министарства, ратни Пресбирио, али и стручно знање и воља да се истина целовито сазна и у мери у којој је то могуће саопшти јавности. Писци те литературе, коју условно можемо назвати историографском, настојали су да заузму критички однос према историјским изворима, исказивали су завидну обавештеност о ратној стварности (делом су били њени обавештени учесници и сведоци), имали су свест да и у постојећим околностима рад историчара и његов критички однос према прошлој стварности никоме неће пријати, вршили су демитологизацију прошлих догађаја, доносили су мноштво поузданих података и чињеница, започињали су сабирање историјских извора, били су посвећени истраживањима, својим су радовима о крају рата и формирању југословенске државе обележили и прве послератне године.¹⁹ Треба споменути и тип лите-

¹⁷ *Southern Slav Bulletin* са својих 40 бројева пример је ратне хронике која има високу изворну вредност. То важи и за *Bulletin Yugoslave* (Ženeva) који је писао о војним, историјским и политичким темама.

¹⁸ *Дипломатска йрейиска о срјско-аусјријском сукобу и Срјско-аусјријски сукоб и евројски рай: дийломатски и друји докуменјии*, књ. 1–3, Ниш, 1914.

¹⁹ Посебно значајну улогу играо је Јован. М. Јовановић. У питању је добро обавештени сведок и учесник у историјским догађајима, посланик Краљевине Србије у Бечу (1912–1914),

ратуре који настаје крајем рата или непосредно по његовом окончању са циљем да Западу што уверљивије представи југословенско питање и српски проблем. Намера писаца те литературе била је да за Србију придобију што више разумевања у државама које јој нису биле наклоњене, а у којима су, чак и међу веома обавештеним интелектуалцима, царевали сви стереотипи које је Запад обликовао и имао према Балкану и Србији.²⁰

*

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ, ПРОПАГАНДЕ И НАУКЕ

У годинама које су наступиле после 1918. уочљива је била изузетна заинтересованост јавности, када је прошлост у питању, за Велики рат, његов завршетак и формирање југословенске државе. Послератна садашњост, како то обично бива, наметала је оквири „дозвољеног“ и „могућег“ разумевања и тумачења прошлости. Насупрот неминовној и доминантној субјективности, у међуратним годинама било је и покушаја да лична виђења и ставови о крају рата и настанку југословенске државе истраживањима буду потврђена или потиснута, рационализована или идеализована, постану проверљива или буду додатно оптерећена табуима и „истинама“ у које се није смело сумњати.

Важан подстицај прибирању историјских извора и настанку историографске литературе која је, уз остало, говорила о крају рата и формирању југословенске државе, дали су посредно немачки и аустријски историчари који су настојали да на Версајској мировној конференцији у Паризу „утврђену кривицу“ за рат „пребаце“ на Србију.²¹ Кампања одбацивања одговор-

помоћник Н. Пашића у Министарству иностраних дела (1914–1915), посланик у Лондону (1916–1919), учесник у бројним послератним полемикама о Великом рату, добар познавалац европске мемоаристике и објављених историјских извора, огорчени противник политичке ревизије слике Првог светског рата којој су биле склоне државе губитнице у Великом рату.

²⁰ Vladislav H. Savic, *The Reconstruction of South – Eastern Europe*, London 1917; L. Marcovitch, *Serbia and Europe 1914–1920*, London 1920.

²¹ Кривица Немачке и Аустроугарске за рат званично је утврђена на Мировној конференцији у Версају 1919. године. У питању је био став који је чинио моралну основу читавог система мировних уговора успостављеног у Европи после окончања Првог светског рата. Оповргавање (политичка и правна ревизија) ставова на којима се темељио светски поредак успостављен на крају Великог рата (оптужбе о немачкој кривици за рат) представљао је константу у немачкој спољној политици. Оспоравању тзв. „версајске тезе о кривици за рат“, здушно је у Немачкој служила мемоарска литература, публицистика, правна наука, историографија. „Трагање за истином“ о улози Немачке у Великом рату било је државни пројекат Берлина у коме су ваннаучни интереси односили превагу над настојањима да се истина о рату сазна и саопшти. Ипак, било је и интелектуалаца који су својим целокупним ангажманом оспоравали званичан став Берлина. Међу њима је био и Карл Кауцки, који је крајем 1919. године објавио од немачких државних органа цензурисану збирку грађе под

ности за рат (у питању су „државни пројекти“), коју су покренуле Немачка и силе губитнице у Великом рату, истовремено је представљала рушење моралног темеља политичког поретка успостављеног у послератној Европи.²² След догађаја отуда је приморао и српске научнике да циљно трагају за историјским аргументима који би разоткрили цео процес који је водио започињању рата и Србију ослободили кривице. Субјективне и злонамерне интерпретације прошлости, у којој су Србија и Русија биле кривци за отпочињање Првог светског рата и рушење Хабзбуршког царства, категорично су одбациване. Узроци и последице Великог рата и настанка југословенске државе добијали су своја политичка тумачења и у самој земљи. Део писаца историографске литературе је уочавао да у „проширеној и уједињеној Отаџбини што се више удаљујемо од дана уједињења све је више центрифугалних тежњи које би хтеле да пониште акт од 1. децембра 1918“.²³ Те две крајности одредиле су садржај историографске литературе која је настајала у првим годинама после окончања Великог рата.²⁴ Колико је у њој било „на-

насловом „Немачка документа о избијању рата“ (*Die Deutschen Dokumenten zum Kriegsausbruch, I–IV, Charlottenburg*). Поднаслов тог дела је био „Целовита збирка службених аката које је сакупио Карл Кауцки са извесним допунама по налогу Министарства иностраних послова и након заједничког прегледа са Карлом Кауцким“.

В. Буха, *Србија у Немачком и Аустријском њумачењу кривице за Први светски рат 1919–1941*, магистарски рад у рукопису, стр. 23.

²² Део немачке „научне“ периодике специјализовао се за питања ратне кривице, а у одбацавању одговорности за рат предњачио је круг историчара окупљен око часописа *Die Kriegsschuldfrage* (почиње да излази 1923. године). Треба напоменути да се и у оквиру Министарства спољних послова Немачке једно одељење (*Kriegsschuldreferat*) бавило само питањем одбацавања кривице за рат. Целокупним послом руководио је државни секретар Бернхард фон Билон, који је координисао рад државних органа и приватних центара за одбацавање немачке кривице за рат. Касније су исти задатак обављали други министри иностраних послова Немачке. Задатак је био да се готово свакодневно домаћој и страном јавности саопштава да кривица за рат није само на Немачкој. Почев од 1921. године формиран је „Радни одбор немачких удружења“, чији је задатак био да у сталном контакту са Владом координише све напоре на одбацавању ратне кривице Немачке. Додатној централизацији свих активности на одбацавању „версајске тезе о кривици за рат“ коначно је априла 1921. године допринело формирање „Централне службе за истраживање узрока рата“. Држава је рад те организације финансирала са 7.000 марака месечно (у време економске кризе та је сума смањена на 5.000, а касније на 3.000 марака). Намера је била да се оповргне кривица за рат или макар побуди сумња у политичким круговима у САД и Великој Британији да је Намачка узрочник Првог светског рата. У тридесетим годинама питањем кривице за рат, а посебно тзв. Јулском кризом из 1914. године, интензивно се бавио часопис *Berliner Monatshefte*.

Истио, стр. 24–37.

²³ Ј. Томић, *Југославија у емиграцији. Писма и белешке из 1917*, Београд, 1921.

Наведени сучељени ставови постали су саставни део политичких расправа, скупштинских дебата, страначких наступа. Они нису били утемељени на аргументима научне већ искључиво политичке природе.

²⁴ О томе више: М. Селесковић, *Србија у немачком јавном мњењу 1914–1918*, Београд, 1996. Књига филозофа и германисте Селесковића, одбрањена као докторска дисертација 1919. године на Сорбони, указала је на погубност споја површних знања о Србији и Србима

учног“, а колико „пропагандног“ садржаја остало је да разреше тек накнадне генерације историчара.²⁵ Независно од њих, опречне представе једне исте прошлости „натопиле“ су и историографску и уџбеничку литературу и нај- директније утицале на формирање историјске свести читавих нараштаја. Контрверзе о кривици за рат, ратним жртвама, цени коју је платила Србија и бројним другим питањима зацариле су у сфери политике, утицале на српско-хрватске политичке односе, одредиле садржај политичких и личних обрачуна који су, уз остало, 1928. године довели до атентата у Скупштини, а онда, посредно, и до завођења личне власти Александра I Карађорђевића.

*

Први корак ка формирању научних погледа на крај Првог светског рата и стварање југословенске државе учињен је издавањем историјских извора.²⁶ Последњих дана 1918. године у Женеви је објављена публикација (*Ženevska konferencija i jugoslovensko ujedinjenje. Događaji, dokumenti, komentari*), која је, поред регистровања важних догађаја и коментара везаних за Женевску конференцију, обелоданила и основне документе. Публикација је имала прагматични политички циљ.²⁷

Двадесет важних докумената о настанку југословенске државе објављено је наредне 1919. године у збирци коју је је под насловом *De la Serbie á la Yugoslavie. Notes et documents* приредио и објавио Александар Арнаутовић.²⁸ Намера аутора била је да са актима, декларацијама и резолуцијама које су означиле југословенско уједињење превасходно упозна инострану политичку јавност. Отуда је цела збирка извора свесно имала пропагандни карактер.²⁹

У исто време је и писац и дипломата Бранко Лазаревић у Загребу објавио збирку грађе *Југословенски документи: преглед народнога покрета у домовини и у иностранству за време светској рата*.³⁰ Наведено издање је

и стереотипа свесно пропагандно „лansirаних“ из центара моћи који су планирали и повели Први светски рат.

²⁵ V. Buha, *Srbija u nemačkom i austrijskom tumačenju krivice za Prvi svetski rat: 1919–1941*, magistarski rad u rukopisu.

²⁶ Крај рата, уз остало, обележио је и летак „Народе!“, чија је прва реченица гласила „Стара Аустро-Угарска је уништена!“

²⁷ *Ženevska konferencija i jugoslovensko ujedinjenje. Događaji, dokumenti, komentari*, Ženeva, 1918.

²⁸ A. Arnautović, *De la Serbie á la Yugoslavie. Notes et documents*, Paris 1919.

²⁹ После Великог рата А. Арнаутовић је вршио одговорну дужност директора Државног архива и био је заслужан за прибирање архивске грађе која се, једним делом, тичала и Првог светског рата.

³⁰ B. Lazarević, *Jugoslovenski dokument: pregled narodnoga pokreta u domovini i u inostranstvu za vreme svetskog rata*, Zagreb, 1919.

истицало жељу и труд Срба, Хрвата и Словенаца са простора Хабзбуршке монархије да се сједине са Србијом.

Од важности је био и извештај међусавезничке комисије, задужене за регистровање свих повреда Хашке конвенције и међународног права учињене од стране Бугара, који је обнародовало Министарство иностраних дела Краљевине СХС. Документ је истовремено објављен и на француском језику.³¹ Циљ је био указати на извршене злочине и положене жртве у рату, истаћи државе агресоре и тако елиминисати њихове евентуалне ревизионистичке захтеве у будућности око присвајања територија и регулисања граница новонастале југословенске државе.

Годину дана касније Владимир Ђоровић је објавио *Црну књију: њаиње Срба Босне и Херцеџовине за време светској рајта 1914–1918*.³² Наведени корпус грађе, заједно са оним већ објављеним историјским изворима, послужио је као почетна основа за писање како научне тако и пропагандне литературе о нецивилизованом понашању Аустроугарске према делу сопственог становништва, о крају Великог рата и југословенском уједињењу.

Године 1920. Фердо Шишић је сабрао и објавио збирку историјских извора чији је наслов био *Документи о њостанку Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*.³³ Сабрани документи су током Првог светског рата већ били појединачно објављивани, али је, независно од тога, захваљујући труду Ф. Шишића, шира југословенска политичка и стручна јавност добила систематичан увид у кључне историјске изворе о догађајима, појавама и процесима који су довели до формирања југословенске државе. Збирка је имала препознатљиву политичку „боју”, али и несумњив стручни значај. Њоме нису били обухваћени дипломатски извори и друга необјављена архивска грађа. Ипак, поред тог недостатка и бројних стручних критика изрицаних пре, а посебно после окончања Другог светског рата, збирка коју је сачинио Ф. Шишић је све до краја 60-их година XX века у историјској науци имала своју употребну вредност.

Упоредо са документима које је прибрао и објавио Ф. Шишић, током 20-их година XX века објављено је и више појединачних историјских извора (аката, телеграма, дописа, извештаја, прокламација, записника, саопштења, декларација, резолуција и др.), чији су садржаји значајно обогатили постојеће знање о улози Србије у Великом рату. Ти документи су садржајно допунили сазнања која је јавности омогућила збирка грађе коју је приредио Ф. Шишић. Највећи део тих извора објављен је као „пропратни материјал“ унутар књига и радова који су били посвећени Женевској конференцији и

³¹ *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатире све повреде Хашке конвенције и међународној права учињене од Бугара у заузетјој Србији 1915–1918*, Београд, 1919.

³² В. Ђоровић, *Црна књија: њаиње Срба Босне и Херцеџовине за време светској рајта 1914–1918*, Сарајево, 1920.

³³ Ф. Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Загреб, 1920, стр. 329.

југословенском уједињењу,³⁴ улози Словенаца и Хрвата у операцијама које су водиле силе Антанте,³⁵ напорима улаганим на реализацији југословенског уједињења,³⁶ значају Крфске конференције,³⁷ Србима и Југословенима у САД и емиграцији,³⁸ Србима и Југословенима у годинама Првог светског рата,³⁹ делатности Југословенског одбора⁴⁰ и друго. Залагањем српске владе у последњој ратној години и непосредно по окончању Великог рата објављено је више извештаја који су говорили о злочинима почињеним над српским становништвом од стране Аустроугарске, Немачке и Бугарске.⁴¹ Од важности је и грађа из руских архива коју је 1922. године објавио Милан П. Ђорђевић.⁴² Део важних историјских извора, који су се тicali краја Првог светског рата и формирања југословенске државе објављиван је периодично и у страначким гласилима.⁴³

Свакако најзначајнији корпус грађе о Првом светском рату објављиван је, почев од 1924. године па до почетка Другог светског рата у Европи, у издању Историјског одељења Главног ђенералштаба. У збирци *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрваџа и Словенаца*, која је настала као одговор на објављивање историјске грађе која терети Србију за отпочињање Првог светског рата,⁴⁴ приређен је од 1924. до 1939. године 31 том

³⁴ М. Љемерикић, *Љенеvsка конференција и југословенско уједињење*, Љенева, 1918.

³⁵ F. Barac, *Les Croates et les Slovènes Ont Été les Amis de l'Entente Pendant la Guerre*, Paris 1919; A. Ogris, *Borba za jugoslovensko državo*, Ljubljana, 1921.

³⁶ A. Ogris, *Borba za jugoslovensko državno ujedinjenje*, Ljubljana, 1921.

³⁷ Participator (М. Нинчић), *Крфска конференција*, Нови живот, IV и VII, 1924 (Београд); *Крфска конференција*, Београд, 1924 (у питању су записници са седница 1-14 и 17-20 које су водили М. Нинчић и Љ. Нешић).

³⁸ Н. Нинковић, *Jugosloveni u Americi*, Zagreb, 1924.

³⁹ М. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд, 1922.

⁴⁰ М. Paulova, *Jugoslovenski odbor*, Zagreb, 1923; N. Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, Split, 1927.

⁴¹ Ђ. Станковић, *Никола Пашић. Прилози за биографију*, Београд, 2006, стр. 233-247; М. Радојевић, *Страна мемоаристика о Србији у Великом рату (1914-1918)*, Православни свет и Први светски рат, Зборник радова са научног скупа (ур. Вл. Пузовић), Београд, 2015, стр. 303-316.

⁴² М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд, 1922. (доноси 40 докумената); Д. Јанковић, Радови о стварању југословенске државе објављени између два светска рата: у Ђ. Станковић - Љ. Димић, *Историографија под надзором*, књ. 2, Београд, 1996, стр. 116-117.

⁴³ Као одговор на презентовану документацију Ст. Протић је под насловом „Љенеvски споразум и његови одједи“ објавио у листу РАДИКАЛ (бр. 341 ОД 7-8. 1. 1923) преписку Пашић-Протић.

⁴⁴ Сабирање и објављивање дипломатске и историјске грађа која обухвата период од 1871. до 1914. године био је државни пројекат Немачке. У том циљу објављена је волуминозна збирка извора под називом *Die Grose Politik der Europäischen Kabinette*. У оквиру публикованих 40 томова грађе објављено је око 16.000 докумената. Посао, који је рађен са циљем да се одбаци немачка кривица за рат, започет је 1919, а окончан 1927. године. Слична иницијатива на прибирању дипломатских аката која Аустрију ослобађају кривице за рат постојала је и у Бечу. Посао је започет 1919. године, а окончан 1929. године. Објављено је 8 томова грађе

грађе од прворазредног значаја за разумевање почетка рата и развоја догађаја на српском ратишту у годинама 1914–1918. Уводна студија, којом је назначен рад на објављивању архивске грађе српске провенијенције, скренула је пажњу читалачкој публици на више важних питања која су повезана са узроцима избијања српско–аустријског сукоба, његовим поводом и светским ратом који је задобио несагледиве размере, крајем рата и настанком југословенске државе. Приређивачи наведене збирке грађе за циљ су имали да она буде од користи будућим писцима студија о Великом рату. Објављивана историјска грађа послужила је као основа за писање првих научних радова о месту и улози Србије у Првом светском рату.⁴⁵ Тако је, под притиском политике, учињен први значајан искорак од политичке и пропагандне ка научној обради историје Првог светског рата и места Србије у том глобалном сукобу. Објављивање целе едиције докумената започело је у тренутку када још увек није постојала адекватна литература о Великом рату из пера српских историчара. Појава првих томова „поклапа“ се и са тренутком када у српској историографији започиње расправа о кривици за рат.⁴⁶ Део те полемике користили су и сви ревизионистички оријентисани историчари у Бечу и Берлину. Документи, чије ће објављивање у низу трајати све до почетка новог светског рата, тако су били делотворан одговор на све покушаје означавања Србије кривцем за започињање Великог рата.

Треба споменути и документацију различитог порекла и садржаја коју је у збирци *Анџоложија југословенске мисли и народној јединства* презентовао Виктор Новак. Намера аутора је била да афирмише постојање јединствене народне мисли (скуп изграђених народних тежњи) на целом простору југословенске државе у континуитету од неколико векова. Поддржавајући

која покрива период од 1908. до 1914. године. Целокупним послом руководила је влада Аустрије. Историчари су уочили да објављених 11.000 докумената представља само око 3% релевантног материјала који сведочи о кривици Аустроугарске монархије за планирање и отпочињање Првог светског рата. О селективном приступу објављивању документације сведочила је и чињеница да међу објављеним изворима готово и да није било грађе чији је творац Генералштаб аустроугарске армије. Треба напоменути да су после окончања Првог светског рата зборнике историјске грађе која говори о кривици за рат и ратним операцијама, поред Немачке („Бела књига“) и Аустрије („Првена књига“), објавили и Велика Британија („Плава књига“), Русија („Наранцаста књига“), Француска („Жута књига“). У документацији коју су објављивали Аустријанци било је много фалсификата. У грађи која је објављена у Немачкој били су уврштени и тенденциозно изабрани, скраћивани и фалсификовани документи који су 1915. године запленили у Србији, а који су потицали из Државног архива Србије и приватних збирки Н. Пашића, Б. Јанковића, Ј. Скерлића, М. Павловића и других. Део те документације објавио је у својим политичко-пропагандним књигама, упереним против Србије, и М. Богићевић.

⁴⁵ Буха, н. г., стр. 42–44.

⁴⁵ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, 1914, Београд, 1924, стр. 1–38.

⁴⁶ Ст. Станојевић, *Удистиво аустријској њрстџолонаследника Фердинанда: љрилози љишиању о љочейку Свейској райа*, Београд, 1923.

интегрализам монархдиктатуре, Новак је избором докумената настојао да југословенство представи као збир свесних и несвесних тежњи духовних и физичких сила, појединачних и колективних напора, који су водили стварању југословенске државе.⁴⁷

Значајан историјски извор о настанку југословенске државе представљале су и Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине СХС и Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, које су сведочиле о дебатама вођеним око конституисања државе. У питању су историјски извори без којих се не може реконструисати почетак институционалног живота у Краљевини СХС.⁴⁸

Писмо као историјски извор веома упечатљиво је сведочило о судбини „малог“ човека у Великом рату.⁴⁹ О рату, страдању, ослобођењу, уједињењу, као својеврсни извор, сведочила је и народна поезија.⁵⁰ Поједини историчари апеловали су на становништво да прибира грађу о историји уједињења и тако помогне будућим писцима историје Великог рата да што свестраније сагледају сложене процесе који су довели до формирања југословенске државе.⁵¹

Убедљиве, „речите“ и „гласне“ биле су и фотографије (сликовни извори). О трагедији рата, његовом крају и настанку југословенске државе сведоче фотографије Риста Маријановића, Љубише Валића, Андре Поповића, Риста Шуковића, Драгише Стојадиновића, Јована Пешића, Васа Ешкичевића, Станислава Кракова и других ратних фотографа и новинара, професионалаца и аматера. У питању су изузетно драгоцене историјски извори. Фотографије често представљају саставни део сећања и историографске литературе, а објављују се и као посебне књиге сликовне грађе. Посебно коришћен и утицајан био је *Рајни албум 1914–1918*.⁵² Призори и мотиви који привлаче ратне и мирнодопске фотографе су бројни: ратни затвореници, интернирци, избеглице, представници свих родова војске, крунисане главе и политичари, високо рангирани официри, трећи позив, рањеници, болес-

⁴⁷ V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd, 1930, str. 705–876. Шеста глава збирке извора тиче се Првог светског рата, док део седмог поглавља говори о првим послератним годинама (1918–1921).

⁴⁸ *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине СХС*, Београд, 1920; *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, Дебата у начелу о нацрту Устава*, Београд, 1921; *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I*, Београд, 1921.

⁴⁹ В. Пандуровић, *Српска њисма из светској рати 1914–1918*, Београд, 1923.

⁵⁰ I. Ivanišević, *Narodna pjesma: iz rata i posle rata za oslobođenje i ujedinjenje*, Mostar 1924; *Васкресење народа српској или њојасиј Аустирије 1914–1918*, Сарајево с.а

⁵¹ Ст. Станојевић, *Скупљајте њодајке за историју нашеј уједињења (од 1908–1918)*, Нови живот, XVI, стр. 295–296.

⁵² А. Боцаревић, *Трагедија и слава Србије 1914–1918*, Београд 1939; А. Поповић, *Ратни албум 1914–1918*, Београд, 1926; С. Дринчић, *Црвене звезде: рајне фотјографије из њројодиише рововске борбе на Солунском фронтју*, Земун, 1920.

ници, црква и свештенство, удовице и сирочад, дани уједињења и прослава... Чести су мотиви злочина, ратишта, цивилна и војна гробаља, оружја, комора, савезника, порушених и напуштених градова, ослобођења земље... Проговарајући универзалним језиком, слике фотографије показују, прецизније и емоционалније од ондашњих историчара, да је против Србије и Срба вођен тотални рат са намером да држава буде уништена, а становништво сатрто. На истом трагу су и филмови у којима су, уз накнадна доснимавања, коришћени оригинални материјали француских и српских сниматеља.⁵³

*

СЕЋАЊЕ НА РАТ И РАТ У СЕЋАЊИМА

Друштво, које је у Првом светском рату изгубило преко 370.000 војника и око 670.000 цивила, задобило 114.000 тешких ратних инвалида и остало без 2/5 укупног националног богатства, које се суочило са неизвесном послератном садашњошћу и чињеницом да му је у знатној мери укинута будућност, веома упечатљиво се сећало Великог рата. Сећање српског друштва на рат било је „натопљено“ болом због изгубљених ближњих и разорене отаџбине, али и поносом због исказаног херојства, остварених ратних победа и формирања велике југословенске државе. Оно што се у рату догодило и како се догодило добијало је, с протоком времена, у сећањима појединаца и трауматизованог српског друштва, облике и форме у којима су се преплитали и срстали некадашња ратна стварност и мит о управо завршеном рату. Заборав у рату положених жртава сматран је „другом смрћу“ оних који су у рату изгубили живот. Попут сећања, које је омогућило стални и најчешће некритички однос према сопственој прошлости, заборав је такође и појединца и нацију удаљавао од исте те истине о прошлости. „Вечно памћење“ оних који су у рату страдали било је могуће, уз остало, само уколико би сећање на њих било одржавано и неговано.

Код дела писаца мемоарске литературе постојала је свест да записивање и објављивање сећања на управо окончан рат делотворније од споменичког наслеђа чува успомену на страдале. Тако је и Бранислав Нушић у литерарно-мемоарском делу *Девејстџо њејнаесџа* напомињао да књига остаје вечно на располагању покољењима која долазе и успешније чува сећање на страдале у рату од камених споменика које зуб времена „круни“.⁵⁴

Када је српско друштво у питању, уметничка и мемоарска проза представљала је најубедљивију и најсликовитију историју Великог рата. Тешко

⁵³ Ст. Краков је написао сценарио и режирао филм „За част отаџбине“ (алтернативни наслов је „Пожар на Балкану“), који је имао краћу и нему верзију приказану марта 1930. и коначну озвучену верзију приказану први пут 1938. године.

⁵⁴ Б. Нушић, *Девејстџо њејнаесџа*, Београд 1921.

је отргнути се утиску да су писци, и пре него што је рат започео, били заокупљени темама које су биле у непосредној вези са задацима пред којима се Србија налазила и да су после његовог окончања били опчињени размерама догађаја чији су сведоци и учесници били. Сећање на рат је највећим делом било романсирано, са описима пејзажа, доживљајима „привидног мира“ и сликама крвавих борби у којима се „ватају у коштац живот и смрт“.⁵⁵ Прошлост је тако, на својеврстан начин, креирала послератну садашњост.

Историчари се слажу да је сећање увек селективно и избирљиво. Део прошлости је свесно или несвесно потискиван и заборављан (догађаји, датуми, имена, ликови...). Осећаја за уочавање ширег историјског контекста и критичности у том типу литературе најчешће није било, или је он крајње субјективно присутан. То важи и за уочавање историчности (променљивости) појава о којима сведок историје проговара и пише. Проблем представља и осећај за временску дистанцу, као и сужена могућност да се историјски догађаји сагледају у нијансама, свестрано посматрају и промисле. Меморисање прошлости и ослон на сећање најчешће су производили искривљену слику прошлости. Сачуване слике прошлости допуњавале су већ постојећу раскошну епску традицију.⁵⁶

Улепшавање или ружење слике прошлости неминовно је „отварало“ свађу са историјом „онаквом каква је уистину била“. Накнадни записи проживљеног истовремено су и чували, али и прилагођавали перцепцију прошлости новим послератним околностима, државним „званичним ставовима“, стеченим партијским убеђењима, досањаним идеалима или великим разочарањима. Било је и писаца сећања који су својим мемоарима настојали да јавности наметну сопствено виђење прошлости. Отуда је слика прошлости увек неминовно представљала и слику писца, подједнако као и обресе „садашњости“ из које бележи своја сећања. Из тог типа литературе постало је видно да у рату најчешће побеђује не само онај ко направи „најмање погрешки“, ко је „јачег карактера“, темељнијег војног и општег образовања, префињенијег интелекта, бољег васпитања, већих мотива, чвршће дисциплине, узвишенијег духа, критичнијег сагледавања стварности, већ и они који надживе своје опоненте, имају „вишу“ позицију у хијерархији моћи, оставе забелешке и сећања о ратним и послератним данима уклопљене у политику владајућих групација.⁵⁷

⁵⁵ Вредни су пажње радови Стевана Јаковљевића („Деветсточетрнаеста“, „Под крстом“, Капија слободе“, „Српска трилогија“), Станислава Кракова („Кроз Буру“, „Крила“, „Наше последње победе“), Б. Нушића, („Деветсто петнаеста“), Ива Ђипика („Из солунских борби“). Убедљиво сведочанство о рату представљала је и поезија писаца „изгубљене генерације“.

⁵⁶ О култури сећања више у: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Beograd, 2006; *Kultura sjećanja. Povjesni pojmovi i savladavanje prošlosti* (прir. Т. Сipeк и О. Милославjeвић, Zagreb, 2007; О. Маноjловић, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd, 2014).

⁵⁷ О томе упечатљиво сведоче истраживачки радови о великом рату у које су „уграђена“ сећања искуства бројних високопозиционираних српских официра – министар војни Душан Стефановић, командант Одбране Београда генерал Михаило Живковић, војвода Петар Бојовић, команданти дивизија Драгутин Милутиновић и Љубомир Милић,

Објављивање ратних сећања понекад је било мотивисано потребом за негирањем постојећег „рђавог мишљења“, отклањањем клевета, саопштавањем „истине“ о раду и понашању током „великих догађаја“ у којима је писац сећања учествовао. Тај тип сећања најчешће прате истраживања и прибирање историјских извора који негирају тврдње критичара и доприносе истицању властите позитивне улоге у догађајима о којима сведоче. И поред тога што у себи неминовно садрже много аутентичног и проживљеног, сећања тако постају извориште полемике, поприште извитоперивања прошлих догађаја, расадник окамењених и контроверзних тумачења прошлости или њихове „модернизације“. Тако је „сећање на рат“ неминовно после 1918. године добило облик „рата сећањима“ у коме је победника одређивао друштвени статус и утицај, чин, место у државној хијерархији, финансијска моћ и друштвене везе. Део аутора је ипак непоколебљиво веровао „да ће историја, када прођу ови дани и лични утицаји, ипак бити неумитни судија свима“. Тај тип сећања је, по правилу, имао највећу изворну вредност.⁵⁸

Како су држављани будуће Краљевине СХС у периоду 1914–1918. ратовали у различитим војскама и делили судбину и победника и поражених, политика је од самих почетака настојала да арбитрира у креирању сећања на Велики рат. У име заједничке будућности у југословенској држави (званични став је био да та држава може да оствари будућност само као „држава помирења“), требало је формирати и обликовати „пожељну истину“ о Великом рату (тј. сећања прилагодити потребама живота у заједничкој држави), која би била прихватљива већини становника заједничке краљевине. Део сведока историје Великог рата остао је вечно „заробљен“ у времену одређеном ратним годинама, наставивши живот у „вечној прошлости“. Раскорак између „личног сећања“ и пожељног „друштвеног памћења“ на рат бивао је, са протоком времена, све уочљивији. Аутобиографско и историјско представљали су два облика памћења која су се у записаним сећањима најчешће преплитала. Ово друго је било много шире, свеобухватније, сложеније, па самим тим и под већом „присмотром“ државне власти и политичких центара моћи склоних да контролишу и сећање појединца и целокупно друштвено памћење. Суочавање са истином о прошлости морало је да сачека неко друго време. Али, и у том новом времену постојао је „арбитар“ који је одређивао шта треба, а шта није пожељно објављивати.

Мемоарска литература настала непосредно после Великог рата неговала је култ „светих жртава“ положених за више националне и државне

ратни команданти Љубомир Марић, Богољуб Илић, Панта Драшкић, Мил. Лазаревић, Никола Пејчић и други.

⁵⁸ Ник. Пејчић, *Одбрана вардарске и качаничке комуникације 1915*, Београд с.а; П. Бојовић, *Одбрана Косова Поља 1915. и заштитна одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, Београд, 1922; П. Пешић, *Солунски фронт. Војно-политичка акција*, Београд, 1921; М. Павловић, *Војвода Мишић од Суворора до Марибора*, Београд, 1922. Погледати и садржај полемике коју је 1923. године Ј. М. Јовановић водио са Ст. Станојевићем и Љ. Јовановићем.

циљеве. У њој су мотиви жртвовања и претрпљеног терора имали централно место, утичући најдиректније како на формирање државне и националне свести тако и на одређивање циљева које је требало, у име палих у рату, остварити у будућности, што је ову литературу неминовно приближавало миту.⁵⁹

Други широки тематски круг питања, присутан у сећањима и колективном памћењу српског народа тицао се злочина почињених у рату над становништвом Србије и Србима. У тој литератури посебно је истицано да се рат против Србије водио као „казнена експедиција“ и да је у њему целокупни српски народ био жртва.⁶⁰ Притом је свесно, из политичке потребе коју је наметао живот у заједничкој држави, потискивано да су већину у саставу аустроугарских армија на ратиштима у Србији чинили Хрвати, Словенци и Срби (око 58%) и да су баш они најдиректније били умешани у злочине који су почињени. О злочинима најупечатљивији историографски траг оставили су форензичари, лекари, правници.

У сећањима учесника у рату и друштвеном памћењу доминирале су теме најдубље усађене у свест појединца и колектива. Ратне победе су биле једна од таквих тема, али и ратни порази, који су представљани као жртвовање у традицији Косовског мита.⁶¹ Неминовност ратовања на које је српски народ приморан, умеће ратовања, издржљивост ратника, вера у коначну победу, несаломивост народног духа, ослобођење и уједињење још неке су од тема које у сећањима заузимају важно место. На тај начин је настала својеврсна „ослободилачка политичка култура“ која обликује историјску свест савременика. Сећање на рат, тумачење рата и формирање заједничке државе у тој литератури уклопљено је, с протоком времена, у званичну државну политику сећања.

Тема окупације Србије и избеглиштва привлачила је писце мемоара. Ти су радови сведочили да је сурови режим окупације производио жртве које су биле готово једнаке оним положеним на фронтима Великог рата.⁶² У том контексту, међу окупирани народе, а самим тим и жртве рата, убрајани

⁵⁹ Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштење једној пријатељици из тешких времена*, Београд, 1928; Б. Нушић, *Девејстио петнаестна. Трагедија једног народа*, Београд, 1921; В. С. Станојевић, *Преко Албаније на острво смрти. Из дневника једне долнице*, Београд, 1921; Ст. Максимовић, *Успомене из окупације Немачке, Аустроугарске и Бујарске 1914–1918*, Београд, 1919; Л. Лазаревић, *Белешке из окупације Београда 1916–1918*, Београд, 1919; Ј. Миодраговић, *Трагични дани Србије. Белешке из злоћасне пројоднишње владавине Аустроугарске у Србији 1915–1918*, Београд, 1921.

⁶⁰ О томе више у: Р. А. Рајс, *О злочинима Аустро–угаро–бујаро–немаца у Србији 1914–1918*. (том 1), *Рајни дојиси из Србије 1914–1918*. (том 2), *О Србији и Србима* (том 3), *Шта сам видео и проживео у великим данима и Чујше Срби* (том 4), *Визионар модерне полиције и Срби о Рајсу* (том 5), 1–5, Београд, 2019.

⁶¹ Сећања учесника у рату објављивани су у листовима *Политика*, *Српски књижевни листик*, *Нова Европа*, *Прелед*, *Правда*, *Народна одбрана*, *Ослобођење* и др.

⁶² Л. Лазаревић, *Белешке из окупације Београда 1915–1918*, Београд, 1919; Ј. Миодраговић, *Трагични дани Србије. Белешке из злоћасне пројоднишње владавине Аустроугарске у Србији 1915–1918*, Београд, 1921; Ст. Максимовић, *Успомене из окупације*,

су и Хрвати и Словенци са територије Хабзбуршке монархије. У име идеологије и заједничког живота у југословенској држави њихове су жртве изједначаване са онима које је подносио српски народ у Србији и Аустроугарској. Злочини учињени над становништвом Србије тумачени су као свесно кршење закона, правила ратовања и хуманистичких норми и као такви дефинисани као криминално дело.⁶³ Успомене из окупације разоткривале су и обесмишљавале у Бечу распрострањени мит о „цивилизаторској мисији“ Хабзбуршке монархије у Србији и над српским народом уопште. У исто време оне су снагом аргумената сведочиле о безакоњу окупационе управе, репресији и масовном терору, пљачки, војно-полицијских мера, правној несигурности, конфискацијама, реквизицијама, прогону интелигенције, ликвидацијама и свему другом што је чинило ту „мисију“ култивисања Срба и Србије. Све је то било подједнако актуелно и пре и после 1918. године.⁶⁴

Писци испуњени патриотским осећањима према држави „чије се границе не заустављају више на обалама Саве и Дунава или на валовитој Дрини“, писали су о српској и југословенској варијанти уједињења, „новом животу“ у заједничкој југословенској држави, несебичном жртвовању за домовину, дилемама које су их у том времену обузимале. Њиховим списима доминирале су емоције, док је критичког односа према доживљеном у рату и југословенској стварности било у знатно мањој мери.⁶⁵

Рат је већину странаца–писаца мемоара о годинама проведеним у Србији и са српском војском „ослободио“ предрасуда на којима су формиран и са којима су дошли у Србију и учинио их трајним пријатељима те државе и српског народа. Речите су и фотографије које су ти сведоци историје сачинили, сачували и делом после завршетка Великог рата објавили.⁶⁶ У тој литератури, сатканој од личних емоција које допуњују колективно сећање на рат, презентована су искуства дипломата, војника, лекара и медицинског особља, новинара, ратних извештача. У питању су сећања богата детаљима, која, остављајући траг о бројним појединоствима о којима нема података у

Београд с.а; Ј. Томић, *Југославија у емиграцији*, Београд, 1921; А. Станојевић, *С изабеличких списа*, Београд, 1924.

⁶³ Видети следеће сабране радове А. Рајса изнова објављене 2019. године у Београду: Р. А. Рајс, *О злочинима Аустро–угаро–бугаро–немаца у Србији 1914–1918*, Београд, 2019; Р. А. Рајс, *Рајни дојиси из Србије 1914–1918*, Београд, 2019; Р. А. Рајс, *О Србији и Србима* („Шта сам видео и проживео у великим данима“ и „Чујте Срби“), Београд, 2019.

⁶⁴ Политички ставови су исказани и у читавим серијама књига (библиотекама) објављеним у емиграцији чији су аутори Хинко Хинковић, Гргур Јакшић, Перо Слијепчевић, Божидар Марковић и други (библиотеке Yugoslave, A la librairie Alcan, A la librairie Delagrave, A las librairie Berger / Lavrault, Просвета...).

⁶⁵ Ј. Томић, *С киме ћемо и куда ћемо*, Нови Сад, 1919; Ћ. Јелинић, *Нова Србија и Југославија*, Београд, 1923; Р. Слијепчевић, *Наши доброволјци и светском рату*, Загреб, 1924; А. Станојевић, *С изабеличких списа*, Београд, 1924.

⁶⁶ Др Ариус ван Тиховен је располагао збирком од око 500 фотографија које је делом и објавио. Збирку фотографија, превасходно посвећену злочинима, сачинио је и Арчибалд Рајс. Вредна је пажње и фото грађа коју је објавила швајцарска хуманитарна радница Клара Штурценегер.

другим сачуваним историјским изворима, знатно обогаћују историографску слику рата. Њихов значај превасходно треба тражити у томе што одбацују бројне стереотипе о рату на Балкану и завереничким менталитетима балканских народа. По својој природи сугестивна, „натопљена“ нескривеним емоцијама и богата детаљима, наведена сећања незаобилазан су историјски извор за разумевање улоге Србије и српског народа у Великом рату. Њима су западни политичари, али и историчари, више веровали и чешће их у својим радовима о рату на Балкану користили, него што су били склони да се „позову“ на српске писце, српску штампу, па чак и на друге историјске изворе српског или православног (руског) порекла. „Отвореност“ српског народа према странцима пружала је прилику да „странци“ веома упечатљиво, верно и свестрано сагледају и забележе прилике у којима се живело и ратовало. Део тих списа предуго је остао „затворен“ у архивским и библиотечким фондовима и приватним збиркама, поставши доступан читаоцима тек крајем 20. и почетком 21. века.⁶⁷

Писци мемоарске литературе припадају свим категоријама грађана Србије и оних који су у Србији боравили током ратних година. У питању су крунисане главе, високо рангирани представници војног врха и државне администрације, професори универзитета, дипломате, научници и писци, лекари и апотекари, трговци, свештеници, просветни радници, правници, новинари, војници, занатлије, сељаци, ученици, глумци... Заједничка им је карактеристика била склоност ка писању и најчешће завидно образовање. Забележена накнадна сећања понекад су била заснована на ратним из-

⁶⁷ Ч. Ц. Вопицка, *Тајне Балкана. Седам година дипломатској службовања у еицициру евројске олује*, Београд, 2009; А. и К. Аскју, *Ојусиошена земља. Србија како смо је ми видели*, Нови Сад, 2012; А. Барби, *Са српском војском. Трајична еиојеја једној народа*, Горњи Милановац, 1986; Б. Барили, *Српски райови*, Нови Сад–Београд, 2014; Е. Е. Киш, *Зайиши ио Киш, Райни дневник*, Нови Сад; Пирон де Мондезир, *Албанска јолјоша. Усиомене и райне слике*, Београд, 1936; А. Ван Тихован, *Сйрахоје райа у Србији. Дневник райној хирурија 1915*, Београд, 2005; О. Боп, *Ајонија једној народа*, Београд; Ц. Рид, *Земља смриши*, Београд; Г. Геземан, *Са српском војском кроз Алданију*, Београд, 1984; Г. Н. Трубецки, *Рай на Балкану и руска дипломатија*, Београд, 1994; Н. В. Штрадман, *Балканске усјомене*, Београд, 2009; К. К. Штурценегер, *Србија у райу 1914–1916, Истиниши доживљаји илусијровани са 120 фойографија Швајцаркиње немачкој йорекла у служби Црвеној крсџа*, Горњи Милановац, 1989; Ф. Сендерс, *Енїлескиња у српској војсци*, Београд, 1995; Ц. Рид, *Рай у Србији 1915*, Цетиње, 1975.

По своме садржају били су сасвим различити мемоари генерала Мориса Сараја, Жозефа Жофра, Франца Конрада фон Хенцендорфа, Леона Билинског или Сикста Бурбонског. Док су француски генерали истицали значајну улогу Србије у Великом рату Хенцендорф и Билински су настојали да ту државу представе као кривца за рат. Кривотворење истине, коме су у својим сећањима прибегли немачки аутори, било је део политичке кампање коју је немачки државни врх покренуо непосредно по закључењу Конференције мира у Паризу. Наведена мемоарска литература разоткрила је шири историјски контекст који је изнедрио Велики рат. Карактерисала ју је једностраност, тенденциозност, пропагандни карактер, намера да немачка кривица за рат буде одбачена, а бројни стереотипи о кривци Србије и Срба потврђени и дугорочно устаљени. Мемоари Сикста Бурбонског сведочили су о понуди Аустроугарске за склапање сепаратног мира са Србијом (скраћено издање тих мемоара објављено је 1923. године у Београду).

вештајима, анализама, плановима, штампи и ратним билтенима. У питању су текстови чију вредност одређује „стајна тачка“ са које писци сећања посматрају догађаје које записују или о којима накнадно пишу. Од важности је и друштвени и културни контекст из кога сведоци историје сведоче о проживљеном ратном искуству. Лична способност писаца дневника и мемоара да запамте и репродукују „своју истину“ о прошлости, изнесу проверене податке, дају описе догађаја, презентују важне податке, региструју имена, изнесу сопствене процене и рефлексије, такође је од велике важности. Сами писци сећања били су мотивисани и убеђењем да се историја рата не може написати само на основу доступних докумената и архивске грађе и да се морају уважити „и они интимни разлози, душевна убеђења, моменталне заблуде“ о којима могу да сведоче само учесници у ратним дешавањима и појединци који су доносили судбоносне политичке и војне одлуке. Било је раширено и мишљење да „свако одуговлачење са писањем историје, док не изумру учесници, увек иде на штету истине“.⁶⁸ О својим виђењима југословенства и светског рата писали су и представници Југословенског одбора.⁶⁹ Споменнице објављиване поводом обележавања важних годишњица Великог рата или посвећене знаменитим личностима тог времена често су доносиле сећања савременика.⁷⁰

Историчари су свесни да је упамћено у рату и записано у мемоарској литератури само „врх леденог брега“ заборављеног и свесно потиснутог када су минули ратни догађаји у питању. Свест да је сећање учесника у догађајима неминовно лимитирано чињеницом да он, сведок историје, ипак није био у могућности да „даље догледа“ и „боље разуме“ време о коме пише, била је својеврстан подстрек писцима историјске литературе о Великом рату.

*

ПОКУШАЈИ НАУЧНОГ САГЛЕДАВАЊА ПРОШЛОСТИ ВЕЛИКОГ РАТА

Насупрот „одсуству сумње“, чиме је заштићен сведок историје, приступ историчара давао је предност сабирању и укрштању бројних историјских извора, критичности и преиспитивању прошлости уједињења и формирања југословенске државе. Настојања сведока историје да наметне

⁶⁸ Н. Пејчић, *Одбрана Вардарске и Кумановске комуникације 1915*, Београд с.а.

⁶⁹ Н. Hinković, *Iz velikog doba: moj rad i moji doživljaji za vreme svetskog rata*, Zagreb, 1927; Н. Hinković, *Jugoslavija u Americi*, Zagreb, 1922; В. Vošnjak, *Jugoslavnationalism*, London 1916; В. Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, Zagreb, 1928; F. Potočnjak, *Iz emigracije*, Zagreb, 1921; Н. Стојановић, *Младосиј једној поколења (Успомене 1880–1920)*, Београд с.а; Н. Стојановић, *Дневник од 1914. до 1918.*, Београд, 2015.

⁷⁰ *Споменница Николе Пашића 1845–1925*, Београд 1926; *Споменница ослобођења Војводине*, Н. Сад, 1929 (друго издање 2017); *Споменница Љубомира Давидовића*, Београд, 1940.

своје виђење прошлости и присвоји монопол на истину неминовно се сучељавао са жељом историчара научника да сазна истину о прошлости. Истраживача загладаног у тек минулу прошлост, слубљеног са догађајима у којима је учествовао или био савременик, суоченог са појавама које нису измакле његовој пажњи и процесима које је и проживео и настојао да истражује, неминовно је обузимала „сумња без краја“. То је додатно подстицало „потрагу за новим историјским изворима“, захтевало темељно и поновно ишчитавање прикупљеног материјала, наметало потребу за сталним истраживањем прошлости. У судару са политичким потребама времена историчари су током деценија заслуге и одговорност за настанак југословенске државе неминовно различито распоређивали.⁷¹

Литература која је тежила објективном (или објективнијем) сагледавању Великог рата и места Србије у том глобалном сукобу није била обимна. За војне писце и историчаре, који су се најчешће оглашавали, догађаји у којима су учествовали били су „највећи и најзначајнији у нашој историји“ што је, само по себи, говорило да се нису сасвим ослободили пристрасности која карактерише науку и научника.⁷² Ипак, писци те литературе сматрали су да стечено искуство може бити драгоцену у будућности само уколико их јавности представе „у правној и верној боји“. Специфичност наведене литературе огледала се и у чињеници да је представљала драгоцену спој мемоарског, историографског и војно-стручног текста. Конкретност аутора је још једна карактеристика литературе коју пишу војни команданти и историчари.⁷³ Радови су засновани на аутентичним историјским изворима, најчешће војне провинијенције, личним оперативним белешкама, изворима похрањеним у Бечким и другим европским архивима. Треба истаћи и убеђење аутора те литературе да писањем радова обављају важну мисију и да ће, једнога дана, тај материјал бити од користи будућим историчарима, т.ј. да ће се из њих „моћи извести најправилнији суд“ о прошлим догађајима. Стручну помоћ војним писцима пружали су истакнути историчари попут Станоја Станојевића и Слободана Јовановића. Ти су радови, најчешће, били објављивани у јубиларним годинама. Упоредо са наведеним, војни писци, посебно они са чином већим од мајора, испуњавали су странице војне штампе и периодике. У тој литератури 25% свих радова имао је историографски карактер, а они који се тичу Великог рата чинили су 73,72% целокупног историјског садржаја.⁷⁴

⁷¹ О томе више у: М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, I, Београд, 2019, стр. 5–28.

⁷² Војна наука у међуратним годинама исказује изузетну виталност. Захваљујући припадницима војске објављује се грађа, радови компаративног карактера, значајне теме војне и опште историје. У питању су радови Живка Павловића, Живка Станисављевића, Милутина Лазаревића, Петра Бојовића, Николе Пејчића, Петра Пешића и других.

⁷³ Радови Живка Павловића, Живка Станисављевића, Милутина Лазаревића, Петра Бојовића, Николе Пејчића, Петра Пешића и других.

⁷⁴ Mijatović, *Koreni vojne pisane reči*, Beograd, 2006.

Више је тематских кругова о којима пишу историчари. Први радови, објављени непосредно по окончању рата и формирању југословенске државе били су посвећени злочинима над српским народом и жртвама које је он поднео у рату који је управо окончан југословенским уједињењем. Посебна пажња је посвећена бугарским злочинима у Србији и над српским народом. Аутори су указивали на континуитет бугарских злочина над цивилним становништвом и то сматрали последицом постојања сталних територијалних аспирација Софије, додатно подржаних настојањима да слика прошлости Великог рата буде промењена (ревизија историје). Савесност са којом су вршена истраживања веома брзо је донела конкретне резултате у идентификовању имена страдалих, датума и места када је извршен злочин, целине догађаја унутар којих су злочини вршени. Све је то била аргументација којом је правдано југословенско уједињење и границе простора окупљеног под новим државним кровом.⁷⁵

Поједини аутори глорификовали су значај српске војске, улогу Србије у Великом рату, личност Александра Карађорђевића и српских војсковођа (Ж. Мишић, Ст. Степановић, Р. Путник). Већина тих књига настајала је како би „млади нараштаји који ступају у живот, у схватању и вршењу дужности, у трпљењу и пожртвовању наших бораца...нашли поуке и подстрека за замашне задатке који их у животу очекују“. Та литература, која је херојску прошлост претварала у мит, а личностима о којима пише давала одлике надљуди, имала је више едукативни него научни карактер. Ипак, код дела писаца постојала је свест да „ни из далека“ не могу назрети каква ће бити историографска слика времена и личности о којима пишу за једно столеће.⁷⁶ Мањи део те литературе имао је полемички карактер. Уочљиво је и да је део књига изразито пропагандног карактера излазио у иностранству, уз подршку државних министарстава (Министарство иностраних дела и Министарство војске и морнарице).⁷⁷

⁷⁵ R. Agatonović, *Bugarska Zverstva*, Banja Luka, 1919; T. T. Hadži Dimitrijević, *Bulgarian Barbarism and F. Ferdinand*, Sao Paulo 1919; V. Becić, *La tragédie Serbe*, Milano 1919; S. Dinić, *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu*, knj. 1-2, Beograd, 1921; J. Hadži Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini (1915–1918)*, sa 2 skice i 83 slike, Beograd, 1922.

⁷⁶ М. Павловић, *Војвода Мишић и Суводора до Марибора*, Београд, 1922, стр. 116.

⁷⁷ J. Хаџи Васиљевић, *Српска војска у европском рату*, Нови Сад, 1919; M. Vesnić, *La Serbie a travers la Grande Guerre*, Paris 1921; М. Б. Павловић, *Наши у рату*, Београд, 1928; И. Ћ. Анастасијевић, *Слава њалим и хвала живим рајницима 1914–1918*, Скопље, 1934; *Вишешки краљ Александар Први ујединио је*, Београд 1935; F. Šišić, *Karadorđevići i naše narodno ujedinjenje*, Beograd, 1930; F. Šišić, *Zasluga slavnog roda Karadorđevića*, Zagreb, 1936; F. Šišić, *Istorija ideje jugoslovenskog narodnog oslobođenja i ujedinjenja*, Jugoslovenska misao, Beograd, 1938; В. Ћоровић, „Краљ Александар“, *Српски књижевни гласник*, бр. 43/ 1934; Н. Стојановић, *Србија и југословенско уједињење*, Београд, 1939; Ж. Павловић, „Војвода Радомир Путник“, *Рајник*, св. 1–3, 1921; Ж. Ранковић, *Војвода Радомир Путиник његов животи и рад*, Сарајево, 1926; В. Белић, *Путиник*, Београд, 1939; Е. Белић, *Стејпа Стејановић*, Београд с.а; М. Павловић, *Војвода Мишић и Суводора до Марибора*, Београд, 1922.

Истраживачи су се занимали за питања српских финансија током и на крају рата, као и за поремећаје које је рат унео у државне финансије.⁷⁸ Добровољачко питање, такође, је изазивало пажњу историчара.⁷⁹ Учесће Јака у рату представљало је тему која је привлачила пажњу јавности.⁸⁰ Један део писаца посебно је био посвећен неговању сећања на пријатељства са савезницима у рату.⁸¹ Односи српске државе и Југословена, као и „југословенско питање“, још неке су од тема о којима се писало. Њихово објављивање, делом, подстицала је и све дубља криза у српско-хрватским односима.⁸²

Постоје и аутори који су настојали да напишу историју југословенске државе, па су у овире тих радова знатну пажњу посвећивали крају рата и формирању Краљевине СХС. Уочљиво је да је део њих током рата 1915–1918. био политички активан у оквиру Југословенског одбора, да је литература коју су писали у себи садржала ставове које је та институција заступала, да аутори нису успели да се ослободе пристрасности, да се сећање пречесто мешало са покушајима писаца да о прошлости рационално (а не емоционално) суде. Уз то, појављивали су се и први радови који критички говоре о државном уређењу и политици југословенске владе.⁸³

Највиши домет међуратне историографије посвећене српско-хрватским односима досегла је страна историчарка Милада Паулова. У њеном делу је превасходно обрађена историја југословенске емиграције у Првом светском рату, приказана са позиција Југословенског одбора, а само мањим делом процес настајања заједничке државе. Улога и значај Србије као ратног победника само су узгредно обрађени, што је извитоперивало истину о крају Великог рата. Селекција извора и основне тезе које је ауторка настојала да докаже, утицали су да и овај обимни рукопис делом западне у замке пристрасности.⁸⁴

Јавне полемике подстицали су и радови о уједињењу Србије и Црне Горе и судбини династије Петровић, у којима су аутори једни друге оптужи-

⁷⁸ C. Stoyanovic, *Economic Problems of Serbia*, Paris 1919; Sl. Šećerov, *Naše finansije 1918–1925*, Beograd, 1926.

⁷⁹ P. Slijepčević, *Naši dobrovoljci u svetskom ratu*, Zagreb, 1925. Исту тему делом обрађује и генерал П. Пешић у књизи посвећеној пробоју Солунског фронта.

⁸⁰ M. Janjušević, *1300 kaplara*, Beograd 1940; S. Vinaver–S. Damljanović, *Skopski đački bataljon 1914*, Beograd, 1941.

⁸¹ V. Rašić, *Uspomene sa Krfa: srpsko-jelinsko prijateljstvo iz 1916–1918*, (sa 60 slika), Beograd s.a; J. M. Jovanović, *Engleska za Srbiju*, Beograd, 1934; *Srbi u Americi*, Ženeva 1918; M. Grujić, *Kratki pregled o ulozi Amerike u Svetskom ratu u vezi sa našom zemljom*, Beograd, 1934.

⁸² M. P. Đorđević, *Srbija i Jugosloveni: za vreme rata 1914–1918*, Beograd, 1922; D. Obradović, *Srbija i austrijski Sloveni u svetskom ratu 1914–1918*, N. Sad, 1928.

⁸³ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, Београд, 1919; A. Melik, *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1–2, Ljubljana, 1919; St. Stanojević, „Postanak države Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Volja*, I/1926; V. Ćorović, *Velika Srbija*, Beograd, 1924 (исто дело је објављено 1928. године под насловом *Ujedinjenje*); V. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1933; N. Stojanović, *Srbija i jugoslovensko ujedinjenje*, Beograd, 1939.

⁸⁴ M. Paulova, *Jugoslovenski odbor*, Zagreb, 1925.

вали због „изврнутих и измишљених чињеница“. Један део те литературе био је реакција на „званични став“ изнет у делу литературе о улози Црне Горе у рату. Други писци су Николу Петровића означавали особом која је Црну Гору издвајала из Српства, краљем који није бринуо за народ, представљали га као „окорелог Аустро–Немца“ или „талијанског најамника“ и „изнијансираног издајника“. Будући да је део писаца био и учесник у догађајима, та литература у себи сажима сећања, дијалоге, прогласе и другу документацију, описе, ставове и тумачења, као и мноштво тврдњи које су облик идеолошког мишљења и које није било могуће истраживачки аргументовати и потврдити. Поједини аутори су истицали постојање „црногорско питања“ у новој држави, док су други то негирали, наглашавајући да је постојало „династичко питање“, које је исход рата и југословенско уједињење разрешило. Само уједињење Србије и Црне Горе једни су означавали „окупацијом“, а други „победом“ и доказом о постојању „самосвести“, „зрелости“ и „патриотизма“ код „нашег народа“. Та је литература имала изразити ненаучни (пропагандни) карактер и у њој су емоције односиле превагу над покушајима рационалног сагледавања прошлости. Све је то потврђивало да је тема односа Србије и Црне Горе на крају Првог светског рата у највећој мери била простор политичког обрачуна, а тек мањим делом област која се научно истражује. Актуелност теме за научнике је несумњива, али историографски садржаји указују да преовлађује литература која је у себи имала нескривени политички набој и личну страст.⁸⁵

Писце историје занимало је и „јадранско питање“.⁸⁶ Део њих заступао је тезу о Аустроугарској као држави која је ратовала против сопствених држављана. Недовољну пропагандну употребу те тезе током трајања рата писци објашњавају чињеницом да је Србија све време била „у ратној зони“, а њена интелигенција „у војсци“. Више радова посвећено је и пробоју Солунског фронта и стварању југословенске државе.⁸⁷ У делу литературе Србија је означавана „моралним упориштем“ и Срба и Југословена у Великом рату. Све наведене теме, са протоком времена, добијале су на контроверзности. Десет година, колико је савременике делило од Великог рата, био је довољ-

⁸⁵ J. Spasojević, *Crna Gora i Srbija. Kako je izvršeno njihovo ujedinjenje*, Pariz, 1919; Montenegrinus, *Ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom*, Ženeva, 1917; Nikola Petrović i njegov dvor. *Epilog jedne sramne vlade*, Sarajevo 1919; V. Ćorović, *Naše ujedinjenje za vreme Prvog svetskog rata*, Beograd, 1921; V. Đ. Milovanović, *Srbija i Jugoslavija*, Beograd, 1921; S.M. Jakšić, *Kralj Nikola i predaja Lovčena*, Beograd, 1921; M. Živković, *Pad Crne Gore*, Beograd, 1923; N. Šaulić, *Crna Gora*, Beograd, 1924; M. Cemović, *Uloga Crne Gore u svetskom ratu*, Nikšić, 1935; M. Gregorić, *Ko je kriv? ili Andrija Radović, kralj Nikola i dobrovoljci – kao robovi*, Zemun s.a.; Sv. Tomić, „Desetogodišnjica ujedinjenja Srbije i Crne Gore“, *Brastvo*, XXIII, Beograd, 1929; J. Ćetković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik, 1940; A. Матановић, *Уједињење Црне Горе са Србијом*, Библиотека Политика и друштво, бр. 49, Београд, 1941.

⁸⁶ F. Šišić, *Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu*, Zagreb, 1920; Lj. Pivko, *Naši dobrovoljci u Italiji*, Maribor 1924; M. Antić, *Italijansko pitanje: kako je i čijom krivicom propušten najpovoljniji momenat za njegovo rešenje*, Beograd, 1925.

⁸⁷ Lj. A. Nedeljković, *Proboj Solunskog fronta*, Ljubljana, 1928.

но дуг период након кога су све учесталији постали критички погледи на минули рат.⁸⁸ Насупрот учесталим јубиларним споменицама насталим са намером да све блеђе сећање на рат и положене жртве сасвим не ишчезне, почели су се појављивати текстови контроверзне природе.⁸⁹ Као одговор на оптужбе које су стизале из Загреба, видно је постало настојање да се рат који је Србија водила представи као тотални рат против Срба.⁹⁰ Садржај написаног провоцирао је нове полемике, које су само делом имале научни карактер.

Улога савезника у процесу формирања југословенске државе важна је тема о којој се писало. У радовима који су се тога тицали неретко је про-вејавала озлојеђеност политиком савезника.⁹¹ Историчари су истраживали и писали о политичким несугласицама и борби која је била у основи државног уједињења, личностима из редова политичара, војника и научника које су допринеле југословенском уједињењу, односу Србије са Аустроугарском и другим балканским државама, коначном исходу рата 1914–1918. Сами рукописи су често, како је време пролазило, представљали реакцију писаца на „непристојност“, коју су политика и политичари исказивали према ратном прегнућу Србије из година 1914–1918, жртвама које је положио српски народ и новој југословенској држави као најважнијем резултату рата на Балкану. Мотив за писање није доминантно потицао из времена о коме писци те литературе говоре, већ из времена из кога пишу, а које је, по много чему, „било упозоравајуће“ и говорило да се свет налази „само у дужем примирју“. За њих историја о којој сведоче није била „последница рата и општег хаоса већ и постојећих намера и конкретних интереса“. Своје опоненте су сматрали писцима „историје обмањивања“, која није утемељена у изворима и знању, и као таква имала је, по њиховом суду, изузетно штетне последице.⁹²

СТИЦАЊУ ЗНАЊА О СРБИЈИ У ВЕЛИКОМ РАТУ ДОПРИНОСИЛИ СУ СТРАНИ ПИСЦИ И ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ ПОПУТ КАРЕЛА КАДЛЕЦА, АЛБЕРА МУСЕ, ХЕРМАНА ВЕНДЕЛА,

⁸⁸ D. Lapčević, *Rat i srpska socijalna demokratija*, Beograd, 1925.

⁸⁹ *Krv slovenstva: spomenica desetogodišnjice svetskog rata 1914–1924*, (sa 16 slika), Beograd, 1924; *Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u Balkanskim i Svetskom ratu 1912–1918*, Beograd, 1927; *Desetogodišnjica proboja Solunskog fronta*, Beograd, 1927; *XI pešadijski puk Karadorđe (1918–1928)*, Kragujevac, 1928; S. M. Dimitrijević, *U spomen izginulih i u ropstvu pomrlih srpskih sveštenika*, Niš, 1929; *Vojvodani o Vojvodini. Povodom desetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja*, Beograd, 1928; *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918–1928*, Beograd, 1928.

⁹⁰ О страдању под окупацијом више у: Л. Лазаревић, *Белешке из окупираној Београду 1915–1918*, Београд, 1919; Ј. Миодраговић, *Трајични дани Србије. Белешке из злојасне њројоудишње владавине Аустријске у Србији 1915–1918*, Београд, 1921.

⁹¹ V. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1930; St. Stanojević, „Postanak države Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Volja*, I, 1926, str. 243–254 (текст је преведен и објављен на енглеском и француском језику); V. Popović, „Oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918–1928*, Beograd, 1928, str. 46–71; О одлукима споразума у Versaju i Sen Žermenu пише Vidan Blagojević.

⁹² Ј. Томић, *Југославија у емиграцији. Писма и белешке из 1917*, Београд, 1921; М. Ј. Николајевић, *Србија и њени савезници*, Београд, 1923.

Емила Омана, Ернеста Дениа и других.⁹³ Они су писали о улози војног чиноца у рату, војним операцијама којима је окончан рат и извојевано ослобођење и уједињење, ратној штети, злочинима, савезницима и савезништву, понашању непријатеља на фронту, терору окупационих власти ... По свом карактеру већина тих текстова представљала је спој мемоарског и историографског тумачења прошлости. Као таква, она није избегла замке личног виђења прошлости.

Станоје Станојевић је већ 1923. године „отворио“ осетљиво питање убиства аустријског престолонаследника Франца Фердинанда. Станојевић је настојао да на основу доступних историјских извора о тој изузетно „осетљивој теми“ и „актуелном питању“, о којој је постојало поларизовано мишљење политичке јавности, критички суди. У питању је био покушај налажења научног одговора на питање: „Ко је крив што је дошло до рата и ко га је изазвао?“ Текст историчара, као што је његов писац и предвидео, није био по вољи ни једној од страна које су, почев од 1918. године, учествовале у острашћеним расправама. Полемика која је тим поводом започета није се задржала само у оквирима српске и југословенске историографије, већ су Станојевићеви ставови употребљавани и злоупотребљавани и у немачкој и чешкој историографији. Тезе које је Станоје Станојевић заступао нашле су одраза у радовима Хермана Вендела и Мери Дарам.⁹⁴ Међу опонентима Станојевићевих текстова био је и историчар и дипломата Јован М. Јовановић, који је са наглашеном упорношћу истицао да Станојевићеве тезе „нису доказима поткрепљене“, као и да његова књига наноси штету Србији и иде „на руку“ њеним непријатељима.⁹⁵

Јован М. Јовановић је у књигама *Стварарење заједничке државе СХС и Борба за народно уједињење* предочио богатство података, реконструисао бројне разговоре, скренуо пажњу на постојеће изворе и њихове садржаје, показујући изузетну обавештеност. Међу „сведоцима историје“, које је као дипломата сретао, а као историчар наводио, били су високо рангирани чиновници и војници, дипломате, политичари, истражитељи и судије, професори универзитета. Као добар познавалац општих друштвених и политичких прилика у Европи, Јовановић је веома рано уочио да се европска историографија суочава са питањем због чега се повремене међународне кризе претварају у међународне сукобе, који, последично, готово без изузетка, посебно погађају Балкан. У његовим тумачењима прошлости узроци ратова налазили су се у „тежњи Хабзбуршке династије да овлада Јужним

⁹³ А. Muset, *Le Rouayme des Serbes, Croates et Slovenes*, Paris 1921; Н. Vendel, *Borba Jugoslovena za slobodu*, Beograd, 1928; Е. Haumant, *La Yugoslavie. Etudes et souvenirs*, Paris 1919 i 1927; Е. Haumant, *La formation de la Yugoslave*, Paris 1939; Е. Denis, *La grande Serbie*, Paris 1915; Е. Denis, *Du Vardar à la Sotcha*, Paris 1923.

⁹⁴ Ст. Станојевић, *Удистиво аустријској пресјолонаследника Фердинанда: љрилози љишћању о љочетјку Светској рајта*, Београд 1923; Један део текста је објављен у листу *Политика* (бр. 5451 од 29. јуна 1923), а затим је преведен на немачки (Х. Вендел), енглески и чешки језик (М. Паулова).

⁹⁵ Ј. М. Јовановић, *Одговорност Србије за Први светски рајт*, Београд 1927.

Словенима и створи Источно царство“. Формирање југословенске државе представљало је најдиректније супротстављање тим тежњама. Књиге Ј. М. Јовановића биле су спој вишеструких знања којима располаже сведок историје, који са високе и истурене позиције посматра историјске процесе, зналац политичких прилика и општег историјског контекста, упорни истраживач прошлости и даровити аналитичар и писац.⁹⁶ И данас Јовановићева дела имају значај важног историјског извора за све истраживаче који се занимају за настанак југословенске државе.

Важан сазнајни допринос разумевању историјских процеса који су одређивали односе Србије и Аустроугарске у ратним годинама дао је Владимир Ђоровић. Књига *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку* настала је на подстицај и подршку Министарства иностраних дела Краљевине СХС. Првобитна намера је била да радом историчара настане збирка критички приређених историјских извора која целовито сведочи о сложеним односима Србије и Аустроугарске.⁹⁷ Систематичан рад на прикупљању, селекцији и приређивању архивске грађе која ће бити објављена под насловом *Дипломатиска и релативна Краљевине Србије* и писању књиге под радним називом *Одговорност за свешки рай* започет је средином 1930. године. У средишту пажње аутора били су дипломатски односи, али упоредо са њима Ђоровић је посматрао и шири историјски контекст који је неминовно водио сукобу Двојне монархије и Србијом – политичке прилике, привредна питања, ратне догађаје, бројне сплетене и супротстављене интересе Београда и Беча, процес који је водио формирању југословенске државе. У основи истраживања била је теза да Хабзбуршка монархија није успела да реши „српско питање“. Решења која је нудила Србија, а у питању је било уједињење свих Срба и Југословена у оквирима једне државе, Беч је тумачио као неминовно рушење Двојне монархије. После вишегодишњих обимних истраживања и писања књиге, чије садржаје државне власти нису условљавале и контролисале, први том дипломатске грађе штампан је 1933. године, а целокупан посао на приређивању едиције окончан 1935. године. Рукопис студије под коначним насловом *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку* био је приведен крају 1935. године, али су околности које су у то време владале у Европи (долазак А. Хитлера на власт у Немачкој и политика коју је водила влада М. Стојадиновића према Трећем рајху) пресудно утицале да то најзначајније дело српске историографије посвећено Првом светском рату не угледа „светлост дана“ и стигне до библиотека, стручне јавности и заинтересованих читалаца.⁹⁸

⁹⁶ Ј. М. Јовановић, *Сиварање заједничке државе СХС*, 1–3, Београд 1928/1930; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, Београд с.а. Делове својих књига Јовановић је објављивао на страницама „Српског књижевног гласника“ и „Политике“.

⁹⁷ Збирка извора требало је да оповргне „истине“ које је доносила тзв. „Плава књига“ о Великом рату коју је у више томова приредила Немачка.

⁹⁸ В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992 (поговор Р. Љушић). Књига је 2019. године објављена на енглеском језику у издању Хуверовог института, Архива Југославије и Балканолошког института САНУ (предговор В. Павловић).

*

Рат у коме је Аустроугарска монархија „гурнула“ словенске народе на Србију неминовно је посејао мржњу и додатно неповерење. Историографска литература је отуда имала двојаки и нимало лак задатак – да допринесе помирењу и складнијем заједничком животу југословенских народа и да покуша да саопшти истину о Великом рату и стварању југословенске државе. Те су намере често биле праћене бројним тешкоћама, а често су се и искључивале. Злочини које је војска Хабзбуршке монархије, сачињена добрим делом и од Словенаца, Хрвата и Срба, починила у Србији нису могли бити брзо заборављени. Још мање је било могуће заборавити око 1,2 милиона Срба погинулих у Првом светском рату. Године 1918. између Срба, Хрвата и Словенаца испречили су се и они бројни догађаји везани за фронт на Дрини, Сави, Колубари, Мачви, као места сећања на злочине. Економски губици које је рат проузроковао (пљачка и затирање свели су национално богатство Србије на 2/5 некадашњег) дуго су подсећали на рат у коме су југословенски народи били супротстављени, а српски народ највећа жртва. Колективно памћење није допуштало брзи заборав и опрост.

Дубоке трагове на свест народа који су 1918. отпочели заједнички живот у југословенској држави оставила је и пропаганда. Прогон ћирилице из школа и штампе на простору Хабзбуршке монархије најдиректније је утицао на то да српски писци, после 1918, почну одбацити могућност да у име југословенске будућности пригрле латинично писмо и одрекну се тог „графичког симбола српског страдања“ у Првом светском рату. Дугоопстајућој нетрпељивости православних и католика доприносили су захтеви Ватикана, изрицани током ратних година, да се војним средствима „одстрани српска болест“. Забране јавног исказивања националних осећања српског народа, велеиздајнички процеси, постојање затвора и логора за Србе, такође су представљали део тешког наслеђа са којим је отпочео заједнички живот. Чињеница да су страхоте рата осетили сви грађани Србије и да је у армијама Двојне монархије било ангажовано око 500.000 војника (14% укупног војног састава) са простора који су 1918. ушли у састав Краљевине СХС, говори о степену неповерења који је оптерећивао заједнички живот. Рат је имао религиозни и братоубилачки карактер. Националне, верске, економске, културне разлике које су делиле Србе и Хрвате додатно су биле заоштрене ратом. Уједињење је представљало значајну прекретницу како у животу српског тако и у животу хрватског и словеначког народа. Њихово окупљање у границама исте државе значило је судар различитих историјских свести, традиција, менталитета и друштвених навика, суочавање више сасвим супротних правних, монетарних, пореских, саобраћајних, просветних система, спајање друштава која су се умногоме разликовала. Заједничка југословенска држава је била земља помирења. У име будућности, трауматичне чињенице из прошлости су потискиване и прећуткиване. У томе су предња-

чили династија, српски политичари, српско становништво које је сматрало да је исход рата, односно формирање југословенске државе под чијим је кровом окупљен највећи део Срба, био вредан положених жртава. Своју улогу у процесу помирења имали су и историчари и послератна историографија. Међутим, показало се да служити југословенском помирењу није било исто што и служити истини о крају Великог рата и формирању југословенске државе.

Ljubodrag Dimić

SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE END OF THE GREAT WAR AND FORMING OF YUGOSLAV STATE (1918–1941)

S u m m a r y

Research shows that historiography dedicated to the end of the Great War and creation of Yugoslav state was being developed without any continuity or plan, but also that in it we can notice collective knowledge which is not small, but we can also notice plenty of controversies, different interpretations of the past, disputes, stereotypes, emotional reviews of the past, political and ideological stances, propaganda content, subsequent constructions of the history and expressions of political, and not scientific beliefs. What was written about the end of the Great War was often beyond limits of rational understanding of the past. The mentioned was a sign that the society has a deceptive illusion that it knows a lot about events which were happening one century ago and about processes which were giving meaning to those events and determining their place in history, but that, at the same time, rational knowledge about the past, gained by a historian, is never sufficient to dominantly shape critical awareness of his contemporaries.

Contemporaries' facing with historical notions about the war whose end was nearing and about future Yugoslav state point to numerous difficulties in simultaneously "assessing" the past, the present and the future (i.e. the outcome of the war and its results). This peculiar "history of the moment" which precedes or matches with the process during which the Yugoslav state was being created ("history of the present"), was only partially written by historians. It is noticeable that even for the best among them it was difficult to detach from their feelings, stances, beliefs, bias and that those works were of pronounced propaganda nature. Knowledge was often used for the purpose of successful ending of the Great War. Interpretations which can be found in this type of historical sources and literature testify about the time in which they were made, about specific interests

and goals of history writers and of society as a whole, maturity of historians and of the science they are devoted to. Topics covered by this generation of witnesses of the war and history writers concern: national unification of Yugoslav peoples and problems which accompanied it starting from 1914; atrocities, sufferings and victims which were built into the foundations of the common state and its future; highlighting war accomplishments, importance of army and its victories in war; role of the allies, but also of the enemies in creation of Yugoslav state, etc. As time passed, individuals' and traumatized Serbian society's memories of what happened in war and how it happened, started receiving shapes and forms in which reality of the war was interlaced with the myth about the war that just ended. Beautification or uglification of the past was inevitably "opening" arguments with history "as it really happened". Subsequent records on what was experienced were simultaneously keeping, but also adjusting the perception of the past to the new, post-war circumstances, to "official stances" of the state, partisan beliefs, realized ideals or great disappointments.

Efforts of witnesses of the history to impose their own views of the past and assume monopoly on the truth about the end of the war and creation of the Yugoslav state, are inevitably met with efforts of historians-scientists to learn the truth about the past. This provided additional encouragement to the "search for new historical sources", required thorough and repeated "reading" of the collected material, imposed the need for constant research of the past. In clash with political needs of the time, over several decades historians were differently "allocating" the "merits" and "responsibility" for creation of the Yugoslav state. The specificity of historiographical literature created by military writers and historians is in its combination of memoirical, historiographical and expert military moments. Important cognitive contribution to the understanding of historical processes which were determining historical role of Serbia at the end of the Great War and in moments of creation of the Yugoslav state was made by, among others: Vladimir Ćorović, Stanoje Stanojević, Jovan M. Jovanović, as well as by foreign writers and intellectuals such as Hermann Wendel, Emile Haumant, Ernest Denis. Artistic and memoirical prose of Serbian writers was maybe the most convincing and deepest history of the time in which "life and death wrestle".

